

LACKÓ MIKLÓS

Válságkorszak – válságelméletek

Három alapmű a 1920-as évek magyar szellemi életéből*

A két világháború közötti korszak, mint köztudott, egész Európát átfogó válságkorszaknak bizonyult, s rendkívül kiterjedt válságirodalmat teremtett. A válságtudat, amelyet az első világháború élménye tett nyilvánvalóvá, különbözött a kapitalizmus berendezkedését kezdettől fogva kísérő kultúrakritika addigi formáitól. A háború alatti és utáni viszonyokat – ahogy *Hamvas Béla* (1897–1968) több érdekes tanulmányban elemezte – az intellektuelek számottevő része az egész európai kultúra és társadalom végső, apokaliptikus válságaként fogta fel:¹ az európai értékek felbomlása, az elsovadt „természetérzés”, az elidegenedés, a kultúra merő technikai civilizációvá süllyedése, az uniformizálódás, a barbár tömegek felszínre tört lázadása, a „szerves” emberi kapcsolatok szétesése, a hazátlanság, a család elzülése, mindenféle megköthő, közös hit elvesztése korszakának. A válságelméletek, válságfilozófiák megjelenése „klasszikus” idejének Hamvas Béla jogosan az 1920-as éveket tekintette; ekkor jöttek létre – jórészt a legszélesebb hatású Spengler *A napnyugat alkonya* című 1917 végén megjelent nagy műve után és többnyire az ő hatása alatt is – a legjellegzetesebb válságírók. *Oswald Spengler* (1880–1936) azt állította, hogy a végső hanyatlás ugyan nem azonnal jön, de elkerülhetetlen, az európai kultúra el fog tűnni, mint ahogy lehanyatlott és elpusztult száz és száz régi kultúra (amelyeket ő különböző típusokba sorolt).

* Ez az írás részlet egy készülő, terjedelmesebb munkából, amelyben a két háború közötti korszak magyar szellemi életét tekintem át.

¹ HAMVAS Béla: *A világválság*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983. Az előszót és a jegyzetek jó részét (benne információkat a legtöbb válságfilozófusról) Szigethy Gábor, a könyv szerkesztője írta. A kis könyv Hamvas három, különböző időben (elsőnek az 1930-as évek közepén) írt tanulmányát tartalmazza.

A válságművek szerzőinek nagy többsége megpróbált valami kiutat is mutatni. A válságjelek leírásában meglepően hasonlóan jártak el (végső soron szinte mindannyian Nietzsche megállapításaihoz vagy sejtéseihez nyúltak vissza), s jó részük megegyezett abban is, hogy valamiféle új hitre, új vallásosságra volna szükség, amely az idegenségbe és a teljes relativizmusba esett modern emberen és társadalmán segíthetne. Csak néhány példát említek. Az emberi léttől mindig is elválaszthatatlannak tartott válság tudatosítására, a vele sorsszerűen együtt járó gond és szorongás heroikus vállalására szólított fel az 1920-as évek egzisztenciálfilozófiája (Jaspers és főleg a napjainkban is elevenen ható, azóta már „urbanizált” Heidegger).² A protestáns teológia egyik ága az egzisztencializmusból új vallási étoszt igyekezett kialakítani (Karl Barth).³ Az orosz emigráns Bergyajev előtt „új középkor” víziója lebegett,⁴ sok gondolkodónál egy új katolicizmus igénye merült fel (a spanyol Unamuno, már korábban a francia Péguy).⁵ Voltak, akik a „tömegek lázadásával”, a kulturális „nivellálódással” új szellemi nemességet, a „minőség” felülkerekedésének igényét állították szembe (H. De Man, Ortega, R. Guénon, később a Tat-kör);⁶ megint mások, egy új életfilozófia jegyében, egyenesen az „életellenes” kultúra visszaszorítását követelték (Bergson és Simmel gondolatait a végletekig élezve, már korábban Ludwig Klages,⁷ aki az 1920-as években még erőteljesebben hirdette szélsőséges eszméit). Volt végül olyan felfogás is, amely a válságtudatot elismerve, de vele szembefordulva, a bomlasztó kritikával, a negatívizmussal, az új barbár tenden-

² *Martin Heidegger* (1889–1976) felfogásának „urbanizálása” azt jelentette, hogy gondolatait egy modern konzervatív-humanista lét- és megértésemélet kialakítására használták fel. Ezt a munkát elsősorban H. G. Gadamer végezte el *Igazság és módszer: egy filozófiai hereneutika vázlatok* című könyvében (Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1984). Lásd Bonyhai Gábor utószavát: 389.

³ *Karl Barth* (1886–1968) evangélikus teológus Krisztus tanításainak abszolút elsőbbségét vallotta, szembefordult a fasizmussal, általában a német nemzeti ideológiával, de a korábbi liberális protestáns felfogással is.

⁴ *Nyikolaj A. Bergyajev* (1874–1948) orosz filozófus. A századfordulóig marxista, később modernség és misztika szintézisén dolgozott, erősen Dosztojevskij szellemi hatása alatt.

⁵ *Miguel de Unamuno* (1864–1936) író, filozófus, katolikus gondolkodó. Írásai hatást gyakoroltak Hamvas Bélára, Ortega mellett részben Németh Lászlóra is. Egyik fő műve: *A kereszténység agóniája* magyarul is megjelent (Budapest, 1997). – *Charles Péguy* katolikus költő (1873–1914).

⁶ *José Ortega y Gasset* (1883–1955) híressé vált könyve *A tömegek lázadása* (legutóbbi magyar nyelvű kiadása: Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2003). – *Henri De Man* (1885–1953) az „intellektuális szocializmus” híve. – René Guénon francia néprajztudós, keletkutató, *La crise du monde moderne* című műve 1927-ben jelent meg. – A minőséget, a kertországot hirdető német Tat-kör az 1920-as évek legvégén alakult.

⁷ *Ludwig Klages* (1872–1956) kultúraellenes német életfilozófus. Lásd *Der Geist als Widersacher der Seele* (1929) című könyvét.

ciákkal szemben a szellemi relativizmus elutasítására, konstruktív magatartásra, értékvédelemre, önmagunk összefogására, a művészetben egy új klasszicizmus megteremtésére hívott fel.⁸

Ez a válságtudat kihatott a magyar szellemi életre is. Azt mondhatjuk, hogy olykor nyíltan, de többnyire áttételesen, lényegében minden jelentős – nem szociálliberális vagy szélsőbaloldali – kultúrmegnyilvánulásban tetten érhető a hatása. Nyíltan utalt erre Szekfű Gyula (1883–1955) a *Három nemzedék* bevezetőjében: „Mintha az ember évezredes értelmi fejlődésének büszke magaslatáról lezuhant volna a mélybe. Nem csoda, ha terjed a tan az európai műveltség végleges pusztulásáról, ha mind többen és többen nézünk szemébe a lehetőségnek, a legkegyetlenebbnek, mely a nyugati közösség tagjait érheti: hogy civilizációnk éppen úgy végső haldoklását éli, mint élte a görög-római a negyedik-ötödik században.”⁹

Akkor elsősorban Spengler műve terjedt el Magyarországon is a tudományos-szellemi életben és az ideológiával foglalkozók körében. Reá hivatkoztak a műveltebb fajvédő körökben: az individualista-liberális Európától azért kell eltávolodni, mert rossz; egy pusztulásra ítélt kultúrához amúgy sincs okunk csatlakozni.¹⁰ Őrá és más „válságszerzőkre” utaltak az újabb harmadikutas irányzatok, köztük nálunk a legfontosabb, az 1920-as évek második felében bontakozó népi mozgalom előhírnökei: a csak ritkán emlegetett Ajtay Miklós Párizsból Spengler kultúraelméletét is közvetíteni igyekezett, s a hanyatlás ellen a magyar fajiságban való megújulást ajánlotta. Féja Géza (1900–1978) ifjan lelkes híve volt a német George-körnek s a kör Sziget-eszméjének, amely maga is az európai kultúra tragikus hanyatlásának elméletét vallotta, s „mitizált” kultuszaiban – legalábbis a szellemi kiválasztottak számára – a kiút megtalálását hirdette. A fiatal Kodolányi János a marxizmusban és főleg a szociálfreudizmusban keresett megoldást. Babits Mihály az 1920-as években írt esszéiben – *Új klasszicizmus, Ezüstkor, Írástudók árulása* – ugyancsak a válságkorszakkal foglalkozott, de ő nem adta fel a hanyatlás megállításaának vagy legalábbis lassításának lehetőségét. Szabó Dezső a francia válságelméletek s a reájuk adott neokonzervatív válaszok hatása alatt állt.¹¹

⁸ A klasszicizáló törekvéseknek több ága volt: avantgardista (egy időben Picasso, Sztravinszkij); humanista-értékvédő (Paul Valéry, Julien Benda, Babits az 1920-as években), de jobboldali radikális irányzata is (a francia Maurras és köre), nem beszélve az olasz novecento, majd – sokkal végletesebben – a német náci „neoklasszicizmusáról”.

⁹ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet, Budapest, 1920. 5.

¹⁰ Például LENDVAI István: *A harmadik Magyarország. Jóslatok és tanulságok*. Pallas, Budapest, 1921.

¹¹ Tényeiről lásd GOMBOS Gyula (Püski Kiadó, New York, 1975) és NAGY Péter (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979) Szabó-monográfiáit.

Alig volt komolyabb humán tárgyú folyóirat, amely az 1920-as évek elején ne foglalkozott volna Spengler könyvével – érdekes, hogy túlnyomórészt kritikus hangnemben. Hazai konzervatívjaink túl pesszimistának tartották és vitatták merész általánosításait (főleg azt a szemléletet, amely szerint a különböző, akár távoli kultúrák azonosnak tekintett állapotai kortól-helytől függetlenül, konkrétan összehasonlíthatók volnának).¹² A legkomolyabb recenziót Thienemann Tivadar és a filozófus Pauler Ákos írta. Thienemann terjedelmes, színvonalas tanulmánynak is beillő írásában rendkívül jelentősnek tartotta Spengler könyvét, alapjában elfogadta módszerét, s ösztönzőnek érezte gondolatait; a művet csak kisebb részletkérdésekben bírálta.¹³ Pauler Ákos (1876–1933) viszont – hagyományosabb konzervativizmusának megfelelően – több fontos szempontból kritizálta Spenglert, bár ő is elismerte a mű magas szellemi színvonalát s ösztönző gondolatait. Elsősorban szellemességét és rendkívüli műveltségét emelte ki. Két tézisét maradandónak tartotta: a kultúrák párhuzamosságának tanát, s az európai szempontból legfontosabb három alapvető kultúrtípus (az apollói, az arab és a fausti) megalakítását. De újplatonista nézeteinek megfelelően hiányolta, hogy Spengler nem emeli ki a három típus közül az elsőt, az apollóit (vagyis a klasszikus görögöt), pedig ez az egyetlen egyetemes típus, „mely a végtelenbe visz”. Elutasította persze Spengler relativizmusát, több helyen szerinte téves Arisztotelész-interpretációját. Hiányolta, hogy a német filozófus megfelelő a kultúrák migrációjáról, pedig ezzel bizonyítani lehetne, hogy voltaképpen nem az európai kultúra, hanem csak bizonyos kultúrnépek hanyatlanak majd le, de az új népek továbbra is lényegében ugyanazt a kultúrát folytatják.¹⁴

A legnegatívabb kritika kicsit későbbi, s a Ligeti Pál képzőművész és gondolkodó magyar „spengleriánus” könyvét bíráló Szekfű nevéhez fűződik. Szekfű – nem annyira Ligeti, mint inkább Spengler gondolatait és módszerét kritizálva – rámutatott az egész kultúrafelfogás történelmi sematizmusára.¹⁵

¹² Például GIESSWEIN Sándor: A nyugati kultúra válsága. *Katholikus Szemle*, 1920. november.

¹³ THIENEMANN Tivadar: *A Nyugat alkonya – Oswald Spengler és a Spengler-irodalom*. Minerva, 1922. 341–361.

¹⁴ PAULER Ákos: *Új kultúrfilozófia*. Athenaeum, Budapest, 1920. 82–87.

¹⁵ SZEKFŰ Gyula: A történet mechanizálása. *Magyar Szemle*, 1931. XIII. k. 4. sz. 331–341. – Az írás azt is tükrözi, hogyan közelítette Szekfű Gyula a német historizmus eszmekörét, „saját használatra”, a szellem-történet felé: van ugyan abszolútum, Isten, de nagyon távol van tőlünk, nemigen figyel az esendő emberek történetére – derül ki írásából. Az abszolútum, Isten távoltartása az „antimetafizikus” szellem-történet sajátja volt. A Szekfű által bírált könyv: LIGETI Pál: *Új Pantheon felé. A kultúrák élete a művészet tükrében*. Athenaeum, Budapest, 1926.

Az európai válságtudat hazai hatását azonban nem volna helyes túlbecsülni. A magyar vezető köröket és a szellemi életet elsősorban Magyarország új és konkrét válságproblémái foglalkoztatták s fordították a belső gondok felé. Hamvas Béla – a helyzetet kissé eltúlozva – meg is említette, hogy nincs számba vehető magyar krízisirodalom. Igaz ugyan, írta, hogy Szekfű *Három nemzedéke* „a magyar politikai élet dekadenciájáról szól, de világösszefüggések iránt érzéketlen, és így gondolatmenete is lokális jellegű”.¹⁶ Az 1920-as évek légkörét a visszaemlékezők jó része – egyébként a fiatalabb nemzedék nem baloldali rétege is, így *Németh László* (1901–1975) vagy kéziratossá vált memoárjában a sokoldalúan tájékozott Gogolák Lajos¹⁷ – rendkívül nyomasztónak, a szellemi befelé fordulásnak, „a gerontológia uralmának” érezte. Az volt a véleményük, hogy a „negyvenévesek” (Szekfű nemzedéke), miközben ellenzékbe kerültek az Akadémia és társaságai ókonzervatív öregjeivel szemben s beépültek a hivatalos Magyarország intézményeibe, nagyrészt maguk is „öreggő” váltak gondolkodásukban és közéleti tevékenységükben.

Ellenforradalmi irányzatok

A korszak egyúttal a meggyengült régi radikális ellenkultúra kényszerű visszavonulásának ideje is volt. Konzervatív oldalon a hivatalos kultúrpolitika az ellenforradalmi rezsim stabilizálására fordította minden figyelmét. A vesztes háború, a katonai összeomlás, a forradalmi mozgalmak bukása, de különösen a társadalmi identitás válságát széles körökben elmélyítő, s a trianoni békeszerződésben megpecsételt nemzeti vereség viszonyai között a vezető politikai osztály, mint ismeretes, a „keresztény-nemzeti gondolatban” találta meg fő ideológiai támaszát. A régi-új uralkodó elitnek persze szakítania kellett a szellemi életre jelentősen kiható néhány régi alapfelfogásával. Legalább részben be kellett látnia, hogy az addig többé-kevésbé uralkodó patriarchális népfelfogásán változtatnia kell. Nagy meglepetéssel, sőt ijedten vette tudomásul, hogy a tanács hatalom politikája miatt az ellenforradalom oldalára állt, de demokratikus potenciállal is rendelkező kispapokért 1920-ban, akkor még egy (1918-ból örökölt) széles körű választói rendszer révén, a par-

¹⁶ HAMVAS Béla: i. m. 87.

¹⁷ *Gogolák Lajos* (1910–1987), a *Magyar Szemle*, majd a *Magyar Nemzet* demokrata-antifasiszta publicistája bécsi emigrációjában, öregegyen megírta érdekes visszaemlékezéseit a Horthy-korszakról. A kéziratossá vált munka megismerését Litván Györgynek, nemrég elhunyt barátomnak és kollégámnak köszönhetem, ő pedig, mint megtudtam, a Gogolákkal kapcsolatban álló Nové Bélának és Szentiványi Istvánnak.

lament legnagyobb pártja lett. Ezt a politikai erőt az országot konszolidálni akaró konzervatív körök – átmenetileg a Horthyhoz is közel álló szélsőjobboldal egy részével (Gömbös Gyulával és híveivel) is együttműködve – csak bonyolult politikai manőverekkel tudták háttérbe szorítani és az autokratikus kormányzás vezető pártjává alakítani. Földreformot is hirdetniük kellett, bármily korlátozottan valósították is meg később, a már többé-kevésbé konszolidált országban. Jórészt nemzetközi nyomásra bele kellett egyezniük, hogy a szociáldemokrata párt – a tanács hatalmat támogató vezetőinek eltávolítása után – legális parlamenti tényezővé váljék. Az illegálisba szorított, az egész korszakban rendkívül gyenge kommunista mozgalmat a restauráló erők nem ideológiai-politikai, hanem rendőri ügynek tekintették.

A forradalmak bukása után, a várható, majd be is következett trianoni békeszerződés sokkoló hatására, a közélet légköre s a szellemi életet is befolyásoló politikai viszonyok 1919 nyaratól gyökeresen átalakultak: egy új színezetű konzervativizmus, s mint új jelenség, átmenetileg a jobboldali radikalizmus tett szert uralkodó szerepre. Ez utóbbi magába olvasztotta a nyugat-európai – francia, német, olasz – szélsőjobboldal már „kiérlelt” eszméinek egy részét is. A mozgalom főleg a háború éveiben vált el az agrárius, a keresztényszocialista s részben a volt függetlenségi párti keretektől és eszméktől, és önálló ideológiaként jelentkezett. Az irányzat fő ideológiai tartóeleme nálunk is, sőt nálunk különösen a – történelmi hagyományok által erősen támogatott – nemzeti-nacionalista eszme volt. Az uralkodó elit és a középrétegek, köztük az értelmiség, de a nép jelentős része is hosszú ideig ösztönösen a régi Magyarországon kereteiben gondolkodott. A nemzeti sérelmek családok százazreit közvetlenül érintették, és sokáig szinte feldolgozhatatlannak látszottak. A veszteségérzés és az egész reménytelennek tűnő helyzet olyan nemzeti közösségtudat kialakulását segítette elő, amely kedvezett a jobboldali radikális eszmék befogadásának.

A jobboldali radikalizmus, általában a több területen radikalizálódó konzervativizmus további ideológiai elemei voltak: a liberalizmus és a különböző szocialista irányzatok többé-kevésbé szélsőséges bírálata, a közben meghonosított fajelmélet középpontjába állított antiszemitizmus, s az aktívvá vált politikai katolicizmus (vagy protestantizmus) harcossá válása. Ehhez járult a szélsőjobboldalon, mint magyar sajátosság, a falu és a város közötti ellentétek különösen erőteljes hangsúlyozása, a parasztromantikára is építő konzervatív „népiesség”,¹⁸

¹⁸ Ez a népiesség nem volt azonos a később kialakuló népi mozgalom felfogásával.

és egy minél erősebb, a gazdaság és a társadalom működését meghatározó állam követelése. Arra törekedtek, hogy a zsidó nagytőkével, de részben a nagybirtokos arisztokráciával szemben is a „középosztályt” – voltaképpen a dzsentroid (a régi dzsentrit utánzó) közép- és kispolgárságot – állítsák előtérbe, s állami közreműködéssel „leváltás” a zsidó burzsoáziát és értelmiséget. Az irányzat nemcsak az aktív fehérterrorista különítmények köreiben szerzett befolyást, de volt saját értelmisége is. Ez a – különben szellemileg nem fajsúlyos – fajvédő értelmiség némi „modern” kultúrát is magába fogadott: Adyt mint „fajvédőt” nagy úttörőnek tartotta, és – mélyen konzervatív beállítottsága ellenére – az avantgárdizmus némely irányzatával, elsősorban az expresszionizmussal is kacérokodott. Akkor még a jobboldali radikalizmusnak akadtak aránylag színvonalas képviselői: Milotay István, az „úriasabb” radikalizmus képviselője viszonylag igényes publicisztikát folytatott. A katolikus egyház által is támogatott *Új Nemzedék* című napilapjában egy időben rendszeresen Szekfű Gyulát,¹⁹ olykor az új reformkonzervativizmus más tudományos képviselőit is meg tudta szólaltatni, s legalábbis átmenetileg, a radikális jobboldal és a konzervatívok közötti kapcsolatok egyik fontos fóruma volt.

A fajvédőkhöz tartozott a később sokat változó (*Bajcsy*) *Zsilinszky Endre* (1886–1944), a *Szózat* című lap szerkesztője. 1920 nyarán megjelent könyvében szinte kizárólag a „zsidó sajtóhatalommal” foglalkozott, elsősorban a zsidóságot tette felelőssé a nemzet hanyatlásáért, az összeomlásért, a trianoni szerződésért is, s kemény megrendszabályozását követelte a nagyrészt liberális vezetés alatt álló sajtóvilágnak (1921-ben a kormány a sajtószabadságot is rendkívül szigorúan korlátozó törvényt és rendeleteket hozott). Zsilinszky kapitalizmus helyett „hathatós állami beavatkozást és társadalmi akciót” követelt. A zsidó csak akkor fogadható el – írta –, ha „felsőbb irányítás mellett másodrangú szerepet tölt be [...] De minden zsidók között a magyarországi zsidót kell a legjobban kordában tartani, mert minden zsidók között a magyar zsidó a leghatalmasabb a föld kerekén.” A zsidók mellett az összeomlás másik előidézője „a magyar faj tehetetlensége”, tunyasága, gazdasági és szociális érzéketlensége, forma- és jelszóimádata, erkölcsének „gyászos apálya”.²⁰

¹⁹ Szekfű 1920 végétől 1921 nyaráig, még Bécsből, a lap külpolitikai tudósítója és realitásra törekvő kommentátora volt. Tudóstársait folytonosan arra ösztönözte, hogy minél többször írjanak a lapba, lehetőleg népszerű stílusban. Az ösztönzés sikerrel járt, de a politikában felhasználható tudományos népszerűsítésre a tudósok, történészek, irodalmárok, nyelvészek, néprajzosok nem bizonyultak igazán alkalmasnak.

²⁰ [BAJCSY] ZSILINSZKY Endre: *Nemzeti újjászületés és sajtó*. Táltos, Budapest, 1920. 69.

Az irányzat jellegzetes képviselője volt *Lendvai István* (1883–1945), aki az 1920-as években vallott nézeteit nagyjából fel nem adva, jóval később németellenes irányba fordult. Ő 1919 után némileg igényesebben bírálta a korábbi korszak demokratikus és radikális ellenkultúráját. 1920-ban megjelent cikkgyűjteményében, amely jellemzően a *Harmadik Magyarország* címet viselte, szélesebb műveltséggel (s rendkívül gyűlölködő hangon) használta fel az európai jobboldali radikalizmus gondolatait, az 1920-as években szinte tömegesen meghirdetett válságelméleteket is, elsősorban Spengler – persze igen felszínesen értelmezett – hanyatláselméletét. Büszkén hangoztatta, hogy ismeri az irodalmi modernizmus több képviselőjének munkáit is.

Csakhamar a nyugaton sem teljesen elutasított olaszországi fasizmus győzelme is segítette a szélsőjobboldalt. Az új olasz rezsimet a hazai konzervatív kormányzó körök is szimpátiával figyelték; olyan rendszert üdvözöltek benne, amely leszámol erős baloldalával, s mert Mussolini részben Délkelet-Európa felé is orientálódni törekedett, abban kezdtek reménykedni, hogy majd segít feloldani Magyarország teljes nemzetközi elszigeteltségét.

Egy ideig a fajvédőkhöz volt kapcsolható *Szabó Dezső* (1879–1945) is.²¹ Főleg a francia neokonzervativizmus és a korai nyugati jobboldali radikalizmus hatott rá. Előbb a harcos katolicizmus „egyetemes megújulást” hirdető eszméivel lépett fel, majd ezeket az eszméket háttérbe szorítva, a modern fajelméletet a parasztság, a vidék vitalista glorifikálásával és alig körvonalazott szociális radikalizmussal ötvözte egybe. Még egy radikális jobboldali „írószövetséggel” is kísérletezett. Az ellenforradalmat követő egy-két évben még úgy tűnt, hogy tartósan a szélsőjobboldal fő ideológusa lesz. Hogy ez nem történt meg, s végül is a valóban „harmadikutas” népi irányzat előkészítője lett, az jórészt Szabó tehetségével, nagy, bár kissé egyoldalú műveltségével, sok vitatható eszmével ötvözött szellemi igényességével magyarázható, valamint azzal, hogy fajelmélete nemcsak antiszemita volt, hanem minden idegen etnikumot elutasított (így a németiség asszimilációját visszamenőleg is elvetette), és a magyar középosztály dzsentroid rétegét vitriolos tollal bírálta.

²¹ A Szabó Dezsőről szóló terjedelmes irodalomból – Nagy Péter és Gombos Gyula hivatkozott kötetein kívül – kiemelem SZABÓ Miklós: Szabó Dezső, a politikai gondolkodó. In: Uő: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Eötvös Loránd Tudományegyetem–Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest, 1989. 209–216.

Ellenforradalmi alapművek: Az elsodort falu

Az új ellenforradalmi korszak ideológiai-szellemi megalapozásában s különösen az 1920-as évek szellemi légkörének alakításában három mű játszott kiemelkedő szerepet.²² Az egyik, a legkorábbi, Szabó Dezsőnek, számos kitűnő tanulmány írójának (a szerző szellemi útjáról szóló *Pascal éjszakája*, kiváló irodalmi esszé Berzsenyiről, majd Adyról) műve, *Az elsodort falu* volt, amelyet még a háború és a tanács hatalom idején írt, s 1919 májusában meg is jelent. Anélkül, hogy az ismert – mai szemmel olvasva sok helyütt egy „karinthys” irodalmi szatírára emlékeztető – mű részleteibe bocsátkoznánk, megemlítjük néhány jellegzetes vonását. A könyv középpontjában, mint ismeretes, a régi magyar alsó középosztály (egy erdélyi papcsalád), háttérben az egész magyarság végzetes hanyatlása, s a hanyatlás ellen küzdő új, néppel érző értelmiségi hős áll. A regény kétségtelenül nagy sodrású írás, s bár jórészt rikító „expresszionista” stílusban íródott, nyelvileg sok eredetiséget tartalmaz.

A tematikailag rendkívül zsúfolt regényben, amelyben sok megrázó részlet található, a szerző a háború előtti és alatti magyar problémák egész tömkelegét igyekszik ábrázolni. Közülük is elsősorban a parasztság, a nép rendkívül súlyos helyzetét, de egyúttal (potenciálisan) kiemelkedő társadalmi jelentőségét, a háborús évek szörnyűségeit, a magyar társadalom megoldatlan problémáit, közöttük – a parasztkérdés mellett – a zsidókérdést és az asszimiláció antiszemita felfogását. Emellett a könyv könnyen megfejtethető szatirikus kulcsregény, amelyben a Szabó Dezső által interpretált Ady az egyik főszereplő. De megjelennek benne a korszak – legtöbbször maró gúnnyal ábrázolt – különböző értelmiségi típusai: a *Nyugat* körének személy szerint is fölismerhető, eltorzított figurái, s a velük szembeállított, csak némileg elnézőbben kezelt fiatal tudósnevezdek fő alakjai, köztük Szekfű, a melegebb színekkel ábrázolt Horváth János és sokan mások a „tudományos betűragók” közül. Szabó kiemeli ezeknek a fiatal tudósoknak a magabiztosságát. Azt a reális helyzetet érzékelteti itt, amely – legalábbis a tudományban – a mérleget a konzervatívok javára billentette, ezzel is jelezve, hogy a szellem távolról sem csak a „baloldalon áll”.

Szabó a regényben a leghatásosabb – és legmaradandóbb – torzítást az Ady-kérdésben követte el. Ady-képe persze erősen eltért az igényesebb

²² Klebelsberg kultuszminiszter egyik Szekfűhöz írt levelében (1921. július 23.) három „alpművet” említett, de ő persze nem Szabó Dezsőét, hanem Tormay Cécile *Bujdosó könyv* című kurzusművét sorolta ezek közé.

konzervatívok felfogásától is. Szabó rajongott a költő Adyért, többször írt cikket, tanulmányt róla, s más-más árnyalatokat hangsúlyozott tevékenységében. 1911-ben a nagy romantikusok között jelölte meg helyét – egy olyan tág romantikafelfogás alapján, amelyet éppen a századelőn alakítottak ki tehetséges francia szerzők. Emellett e korai írásában élesen szembefordult azokkal, akik nem ismerik fel Adyban „fatális magyarságát”, „faja prófétáját”, „a legmélyebb fajembert”, s folyton csak azt ismételtetik, amit dekadensnek találnak benne: a kávéházi dorbézolókat, a beteges szerelmet, a széttroncsolt idegeket.²³ 1919 tavaszán, már Ady halála után, talán a kommunista hatalomátvétel napjaiban, a „forradalmas” és egyúttal dekadens költőt állította az olvasó elé. Ez az (egyébként már mélyen antiszemitának ábrázolt) Ady egy mindent megoldó ideális nemzetközi kommunizmus, egy „világot felszabadító egyetemes forradalom” eljöveteletét várta. Szabó szerint azért lett Ady az élet minden területén forradalmárrá, mert önmagában is hordozta, s így a lehető legmélyebben élte át fajtája minden betegségét és fájalmát. „Ez az öngyilkosságig beteg ember mégis egy óriási egészség volt. Így költészete mégsem egy beomlott idegélet senyvedő magános szimfóniája, egy meghasadt tudat bizarrságai, hanem egy kor ítéletharsonája s elzokogása egy egész fajnak.”²⁴ Ez lényegében már *Az elsodort falu* Adyja. A regényben egy hanyatló nemzet hanyatló nagy költőjéről van szó, aki enerváltságában, dekadens életvitelében a válságos magyar élet kihívásait csak megfigyelni, a tragédiát csak megsiradni tudja, de igazi kiutat nem képes mutatni. Ehhez más, új erő kellett: ő, Szabó Dezső. A romlás, a hanyatlás megállítása a regény főhőse (Böjthe Jánosa – vagyis Szabó Dezsője) szerint csak akkor történhet meg, ha a néppel érző művelt középosztályi értelmiség a parasztsággal való mély kapcsolat, szinte a „biológiai” egyesülés útján megújul. Ennek a biológiai vitalizmusnak a képviselője Ady idealizált alteregója, vagyis maga Szabó Dezső. Eszerint nem egyszerűen Ady a mintakép, hanem egy Szabó Dezső által „kijavított” Ady. Az Ady–Szabó Dezső „ikerpár” szinte napjainkig ható, nagyon is vitatható eszméje Szabó Dezsőtől származik. Erre tapintott rá néhány évvel később Komlós Aladár: „Szabó Dezső az *Elsodort falu* c. regényében újraértelmezte Adyt, s ezzel ihletője a népi írók Ady-képének.”²⁵ 1919 után Szabó még határozot-

²³ SZABÓ Dezső: A romantikus Ady. *Nyugat*, 1911/24. 1086–1094.

²⁴ SZABÓ Dezső: *A forradalmas Ady*. Táltos, Budapest, 1919.

²⁵ KOMLÓS Aladár: Fajvédő volt-e Ady Endre? *Századunk*, 1929/5. 308–312. Komlós minden árnyalatra kitérve foglalkozott Ady és a zsidókérdés viszonyával, s bizonyította, hogy – zsidózó „elszólásai” ellenére – Ady nem volt antiszemita.

tabban fogalmazta meg a különbséget s a kapcsolatot saját maga és Ady között. A kapocs a „fajtság” volt. A különbség: „Az engem megelőző nemzedék, az Ady-nemzedék pesszimizmusa a megmutató és megsírató pesszimizmus volt. Az enyim a tragikus pesszimizmus, melyet a jövő megölhetetlen heroikus akarata terem.” És később: „Lehet, hogy a jövőben minden elpusztul, ami magyar. De ha ketten megmaradunk: a magyar lélek csodálatos és szépségében fog visszasütni a messi szívekben.”²⁶

Szabó Dezső regényét lelkesen fogadták a jobboldali radikálisok, de a fiatal, még csak tájékozódó, s a változás igényével eltelt intelligencia egy része is. Ennek és az új Ady-kép elfogadásának adott hangot recenziójában a fajvédő Lendvai István. „A magyarságnak régóta nincs ilyen nagy élményt jelentő könyve; nem igaz, hogy tendenciája valami hamis Rousseau-i »vissza a faluhoz« eszme”; „a magyar probléma egészen más: vissza a falut nekünk és a falun át vissza a várost” – írta rendkívül jellemzően. „A nagy művészetből való ez, a könyvnek minden torzonborz fésületlenségével együtt.” Szabó – folytatta Lendvai, s most jól figyeljünk – „az az Ady Endre, aki kinőtt a betegségéből, de – benne volt”.²⁷

Katolikus oldalról Brisits Frigyes írt recenziót a könyvről:²⁸ nagy műnek tartotta, de „lelke szerint” nem kereszténynek. „Szeretnők, ha Szabó Dezsővel tisztultabban, harmonikusabban és egyszerűbben találkozhatnánk még az irodalomban.” Horváth János és Szekfű, az egykori Eötvös-kollégiumi társak írásban nem közöltek véleményt a könyvről. Levelezésükben többször foglalkoztak vele, elismerték a regény nagyvonalú törekvését, de elvetették végletes túlzásait és stiláris zavarosságát. Horváth egy hosszú, Szekfűnek szóló levélben, amelyben élesen bírálta az irodalomtörténész Király Györgyöt, Szabó Dezső újabb, 1921-ben megjelent könyvéről így írt: „Sz. D. regényét olvastam. Minden gocojsága ellenére (az ő szava!) rendkívül figyelemre méltó munkának tartom. Akármilyen eszközökkel is, de erős, nagy benyomásokat öklöz bele az olvasóba. Sokat tudnék róla mondani.”²⁹ Hasonló szellemben, de negatívabban fogadták *Az elsodort falut*.

²⁶ SZABÓ DEZSŐ: Ady arcához. In: Uő: *Panasz. Újabb tanulmányok*. Ferrum, Budapest, 1923. 38.

²⁷ LENDVAI ISTVÁN: Szabó Dezső regényéről. In: Uő: *Harmadik Magyarország*. I. m. 143., 144. (Eredetileg az *Új Nemzedék*ben jelent meg 1919 decemberében.) Az idézet így folytatódik: „...mert mi vagyunk az a fajta, amelynek saját látszólagos birtokán sem volt önrendelkezési joga – tulajdon életkéftetésének lehetőségeit szívták el tőle Geszt és Lemberg felől.” Lendvai tehát itt a zsidókkal együtt emlegeti Tiszta Istvánt is.

²⁸ *Katholikus Szemle*, 1920. március. 179–183.

²⁹ Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: EKK) Szekfű-hagyaték. Horváth János – Szekfűnek, 1921. március 31.

A visszaszorított és meggyengült baloldaliak, liberálisok és a „nyugatosok” természetesen éles kritikával fogadták a regényt. Igaz, az üldözött és megzavart Babits, egyik recenziójában – a *Nyugat* 1919. novemberi számában – Juhász Gyula új verseskötete mellett Szabó Dezső regényét mint a másik kiemelkedő magyar művet emlegette.³⁰ Fülep Lajos viszont, aki nem volt vádolható nemzeti közömbösséggel, a regényt dicsérte, de már rögtön a megjelenésekor rendkívül éles, bár nem mindenben találó bírálatban részesítette. A külön faji szempont – írta –, „honnan a faját gyógyítani akaró író nézi a dolgokat, a magyar tárogatósdival és szavalósdival azonos”. Vezércikkés cirádáktól hangos; faluképe hamis, gyermetes, s ami szerinte is a legfontosabb: „kétségbeejtő, mivé válik Szabó kezén Ady, írni se igen tudok róla utálkozás nélkül”.³¹ A még kíméletlenebb bírálatot a baloldalinak szintén nem nevezhető, 1919 augusztusa után egy pillanatra Szabó közelébe került Kosztolányi írta („írószöveget” egy rövid ideig támogatta, de 1920 őszén már éles vitában állt vele). Kosztolányi gúnyos pamfletbe foglalta a regény (s talán egyúttal Szabó más írásai) hangját, gondolatait és stílusát, mondván: valaki gátlátalanul visszaél a tehetséges író, Szabó Dezső nevével – a szerző hátrólja el magát ettől az ál-Szabó Dezsőtől.³² A kommunista emigráns Lukács György Szabó Dezsőt, egybefogva őt a gyűlölt Kassák Lajossal, az expresszionista avantgardizmus káros képviselőjének titulálta, de méltányolta radikális „forradalmár” hajlamait.³³

A regény és az a gondolatkör, amelyet kifejezett, szűkebb ifjúsági körökben azonban továbbra is jelentős hatást gyakorolt. Később, mint ismeretes – egyéb Szabó Dezső-írásokkal együtt – talán a legnagyobb ösztönzője lett az új népi mozgalomnak. Érdekes, és Szabó sokoldalúságát mutatja, hogy szellemi hatása több, hamarosan „urbánussá” lett fiatal értelmiségit is megragadott: Gáspár Endrét, a fiatal Ignotus Pált, majd a még fiatalabb Fejtő Ferencet, sőt közvetve egy rövid időre József Attilát is. E jelenség háttérének jellemzésére álljon itt egy idézet a *Századunkból*, a polgári radikálisok folyóiratából Szabó 1926-ban megjelent *Segítség*

³⁰ BABITS Mihály: Az egyetlen verseskötet. *Nyugat*, 1919/14–15. 1000.

³¹ FÜLEP Lajos: Szabó Dezső regénye. Uo. 1919/16–17. (A recenzió már nyáron kész volt.)

³² KOSZTOLÁNYI Dezső: Szabó Dezső. *Új Nemzedék*, 1920. november 3. (Kosztolányi és Szabó viszonyáról, ketjük mérges vitájáról, amely Szabó Dezső támadásával kezdődött, lásd részletesen KOSZTOLÁNYI Dezső: *Írók, festők, tudósok*. Gyűjtötte, szerkesztette, jegyzetelte: Réz Pál. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1958. II. k. 414–418.)

³³ LUKÁCS György: Kispolgárok az ellenforradalomról. *Új Március*, 1926. június. Ezen kívül Lackó Miklós: Ideológia, politika, irodalom. In: Uő: *Szerep és mű*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1981. 61., 66.

című regényéről. A megértő recenzió így írt: „Szabó Dezső fajvédelme téves, de nem visszatartó”, mert a demokrácia kérdésében érzése őszinte, jóhiszemű. A könyv „a magyar dolgozóknak, a parasztságnak, a falunak, az értük való odaadásnak himnusza is”.³⁴ Ilyen túlzásoktól ugyan mentesen, tárgyilagosságra törekedve, de nem élesen elítélően fogalmazott 1922-ben a szociáldemokraták folyóirata, a *Szocializmus* is. Eszerint Szabó Dezső „ide-oda vergődése” a „történelmi” középosztály válságának tünete. Nem vonta kétségbe jóhiszeműségét, elismerte újat kereső törekvéseit. Nemcsak a regényből, hanem akkor gyakran tartott nyilvános előadásaiból is mint pozitív gondolatot emelte ki a kollektivitás utáni vágyat, a szociális demokrácia igényét. Persze nem Ady folytatása ő – jegyezte meg találoan a cikk szerzője –, s nem is próféta. Szabó korlátját abban látta, hogy elutasítja a szociáldemokráciát.³⁵

Az ilyen véleményeket az szülte, hogy Szabó Dezső nem állt meg *Az elsodort faluban* tükröződő, s az ellenforradalom első egy-két évében vallott nézeteinél. A „faji érdek” elsőbbségéről, a nemzet etnikai szemléletéről sohasem mondott le, ez az eszme és ideológia lényegében minden írását átszövi. De gyorsan kiábrándult az új rendszer egészéből. Az ellenforradalmi konszolidációt – egyébként sok jobboldali radikáliszhoz hasonlóan – az igazi magyar érdekek elárulásának tartotta, mert a nemzet „sorskérdéseit”, mindenekelőtt a falu népének és a néphez közel álló értelmiségnek a súlyos gondjait egyáltalán nem akarja megoldani. A kialakuló új rezsimet már 1923-ban „görény-kurzusnak” nevezte.³⁶ Változást a múlthoz képest abban látott, hogy az arisztokrácia és a zsidó nagyburzsoázia mellett új tényezőként a középosztály „dzsentroid”, szerinte nagyrészt sváb-német asszimiláns része is nagyobb befolyáshoz jutott. Kiállt a munkásság, a „legegészségesebb” osztály mellett is. Véleménye szerint, ha a munkásosztály a nemzeti eszmét is befogadná, a társadalom egyik vezető erejét alkothatná. Némi önkritikával módosította korábbi álláspontját a zsidókérdésben is: kijelentette, hogy az ellenforradalom kezdetén túlságosan előtérbe helyezte a kérdést, pedig az csak részproblémája a magyar életnek. Azt is elismerte, hogy – legalábbis a háború előtt – a zsidó értelmiség egy része pozitív szerepet játszott a szellemi életben: jórészt a modern magyar polgári értelmiség hiányát pótolta, s elősegítette, hogy a később kifejlődött, az új követel-

³⁴ CZAKÓ Ambró: Szabó Dezső: Segítség! *Századunk*, 1926. 133–136.

³⁵ SZERDAHELYI Sándor: Szabó Dezső – és a „történelmi” középosztály bukása. *Szocializmus*, 1922. 844–847.

³⁶ Idézi, sok szerző mellett és után, de új összefüggésben SZABÓ Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. I. m.

ményekre érzékeny magyar értelmiség – különösen az irodalomban – elfoglalja az őt megillető helyet.³⁷ Szabó Dezső vonzerejének másik titka stílusának, írói nyelvének újszerűségében jelölhető meg: mindig a legmagasabb hőfokon tartott, szenvedélyes hangja merészen ötvözta a naturalista, a szimbolista és az expresszionista elemeket.

Az 1920-as években Szabó írói munkássága a háború előttihez képest még erőteljesebben a politikai–ideológiai kérdések felé fordult. A szellemi életre gyakorolt hatását jelentősen növelte kritikusi tevékenysége. Egyik biográfusa találóan „a pamflet mesterének” nevezte – ezt a jellemzést Szabóról már az 1920-as években többen is megfogalmazták. A tudományos gondolkodástól sem rugaszkodott el ő annyira, hogy elfogadjon olyan obskúrus nézeteket, mint például a turanizmus vagy a trianoni sokk után elszaporodott egyéb hamis magyar eredetmítoszok. Mindig csak a külön magyar „faji érdeket” emelte ki. De mint kritikus, minden hivatalosságot vagy hatalmasságot meg mert támadni, többnyire jogosan, bár igen gyakran túlzóan vagy igaztalanul. Tormay Cécile-t és *Napkeletét* mint a sváb-német befolyás közvetítőit bírálta kegyetlenül (és pontatlanul), és rámutatott arra, hogy az az irodalom, amelyet ez a folyóirat közöl, jórészt távol áll az igazi magyar irodalomtól (ez utóbbit persze számára továbbra is a *Nyugat* köré tömörült nem zsidó alkotók jelentették).³⁸ Horváth János nagy Petőfi-biográfiáját mint „tudóskodó”, hosszadalmas, sok helyütt irodalmi közhelyeket tartalmazó könyvet élesen, sőt túl élesen bírálta – helyenként nem teljesen alaptalanul.³⁹ Pintér Jenő rendkívül terjedelmes – egyébként sok hasznos adatot tartalmazó – magyar irodalomtörténetét, lényegében jogosan, nemcsak szellemtelen adathalmaznak tartotta, hanem a magyarkodó nacionalizmus áltudományos irodalomtörténeti példájának is.⁴⁰

Nem kímélte Babits *Halálfiái* című regényét sem, íróját az irodalomba tévedt életidegen filológusnak nevezte. Éles bírálatban részesítette Klebelsberg minisztert is, egész kultúrpolitikáját rossznak, neonacionalizmusát frázisnak, oktatási politikáját a jórészt asszimiláns német értelmiséget szolgáló, a parasztság és a munkásság kulturális szükségleteit

³⁷ Itt említem, hogy Szabó Dezső nem állt szorosabb kapcsolatban J. Tharaud-val, az Eötvös Kollégium volt franciatanárával. Ezt bizonyítja egy 1920 októberében írt cikke is. (A *Nap* című kurzuslapban.) A Tharaud fivérek főleg Eckhardt Sándorral voltak jóban, vele találkoztak Párizsban is, s ő volt kalauzduk későbbi magyarországi utazásaikkor, amikor anyagot gyűjtöttek antiszemita regényeikhez: *Quand Israël était roi; Quand Israël n'est plus roi*. Az utóbbi könyv 1933-ban jelent meg Párizsban. (Vö. SZABÓ Miklós: i. m.)

³⁸ Lásd például: Az irodalom betegségei. In: *Panasz*. I. m. 81–90.

³⁹ Szellemi életünk tragédiája: I. Horváth János könyve Petőfiről. Uo. 39–55.

⁴⁰ Uo. 81–90.

elhanyagoló, s egyébként is az egyoldalú német szellemi orientációt szolgáló politikának tartotta. Végül még egy, alapjában jogos bírálata: saját faji szemléletét megőrizve a jobboldalon egyike volt azon keveseknek, akik kikeltek Berzeviczy Albert, az Akadémia elnöke ama tézise ellen, hogy a magyar irodalom kettészakadt. A hivatalosan elismert és támogatott irodalom – hangoztatta Szabó – nem az igazi és voltaképpen egységes magyar irodalom, még ha a nagy tehetségeket üldözik vagy háttérbe szorítják is.

Szabónak ez a kritikusi munkássága ösztönzően hatott a szellemi életre, nem utolsósorban azért, mert a szellemi jobboldalról érkezett, és azt tanúsította, hogy a merész bírálatnak, a tabudöntésnek Horthy-Magyarországon is van lehetősége.

Három nemzedék: egy hanyatló kor története

A másik és sokkal fontosabb alpművé Szekfű Gyula *Három nemzedéke* vált. Rendkívül nagyívű, műfajában is újszerű mű: aprólékos adatokra épülő monografikus tanulmány helyett a szaktörténész igazi „sorskérdéseket” tárgyaló áttekintése a 19. századi és a századeleji Magyarorszag történetéről. Csak röviden utalok a könyv fő mondanivalójára.⁴¹ Középpontjában, mint ismeretes, a magyar politikai elit kritikája és önkritikája áll – neokonzervatív, „reformkonzervatív” alapról. Eszerint az 1840 utáni Magyarország története végzetes *hanyatlástörténet*; fő felelős a politikai vezető réteg zöme, amely már a reformkorban szervesen átvette a nyugati liberalizmus eszméit – a ’48-as „tragédia” (Szekfű nevezte így) ezért következett be –, és ezzel tényleg terelte a magyar fejlődést. Elnyomta az ország európai helyzetének, reális lehetőségeinek tudatát, azt, hogy a soknemzetiségű ország szükségszerűen csak a Monarchiára támaszkodhatott, egyébként is a fejlett Nyugathoz csak a Monarchia révén kapcsolódhatott. Ez a liberalizmus a felelős a káros közjogi nacionalizmus térhódításáért. A közjogi viszály háttérbe szorította a társadalom igazi kérdéseit: a nemzetiségi kérdést, valamint a kapitalizmus visszásságaival, a parasztság és a középosztály gondjaival való foglalkozást. Szabad utat engedett a kapitalizmus túl gyors előretörésének, s ezzel romlásba vitte az erre fölkészületlen ország addig ténylegesen, vagy potenciálisan uralkodó nemességét (részben a nagybirtokos arisztokráciát,

⁴¹ A *Három nemzedék* elemzése, a belőle kiemelt idézetek a könyv 1920. november végi–december eleji első kiadásának szövegéből készültek; az idézeteket, az idézett gondolatokat külön nem jegyzeteltem.

de főleg az addigi középosztályt jelentő középirtokosságot), s így meggyengítette szellemi-kulturális vezető szerepét; a vágykép, hogy a nemesség mint „tiers état”, a polgárságot pótló, majd ténylegesen polgárvá váló erő lehet, így nem teljesülhetett. Ez a liberalizmus tette lehetővé, hogy a zsidóság régi, a magyar társadalomba beépült része mellett újabbak százazrei vándoroljanak be, és ősi beállítottságuknak megfelelően elfoglalják a segítségükkel gyorsan terjedő kapitalizmus vitális zónáit. (A tömeges bevándorlás idejét Szekfű a valóságosnál jóval későbbre tette.)

A valamikor a nacionalizmussal egybeszövődött liberalizmust az új polgári értelmiség természetesen fejleszthette tovább romboló radikalizmussá. A radikalizmus egy időben több akut problémát felvetett, főleg (s itt Szekfű kimondatlanul is Jászira utalt) a nemzetiségi kérdés új megközelítésének fontosságát. De a „jövevények”, maguk mellé állítva a már asszimilálódott zsidóságot is, döntő szerepet játszottak a magyartalan radikalizmus végletes tevékenységében, köztük egy felszínes, balkánias nagyvárosi kultúra megteremtésében. Később, mintegy a háborús összeomlást kihasználva, összefogva a függetlenségi liberalizmus erőivel és a közben megerősödött szociáldemokráciával, előkészítette a hanyatlás végső stációját. A függetlenségi irányzat egészét gyűlölő Szekfű szerint a radikalizmus gyökértelességét mutatta, hogy „félretéve illúziógyűlöletét és antisovinizmusát, a legsovinisztább iránnyal, a szélső függetlenségekkel szövetekezett”, majd egy részük „tovább vezetett a szocializmus, a bolsevizmus vizein”.

Szekfű szerint az egy évszázados hanyatlásnak persze mindig voltak ellenző erői, de azok mindig gyengének bizonyultak. A reformkor konzervatívjai nem voltak számottevőek, egyébként (természetesen Széchenyi kivéve) többé-kevésbé maguk is hatása alá kerültek a nemesi liberalizmusnak; így volt ez 1848–49-ben. A későbbi konzervatívok pedig vagy csak az arisztokráciára akartak támaszkodni (Sennyei és rövid életű pártja), vagy túlságosan egyoldalúak voltak (Istóczy antiszemita pártja, amely minden bajért csak a zsidóságot tette felelőssé). A tehetséges konzervatívok pedig keserű elszigeteltségben maradtak. Így például (a könyv első kiadásában név szerint egyszer sem szereplő) Asbóth János, aki nagy hatással volt Szekfűre.⁴² Asbóth talán először fejtette ki

⁴² Asbóth nevét Szekfű Horváth János javaslatára hagyta ki. Erre utalt egyik Horváthhoz írt levelében. A kézirat véglegesítésében szinte lektorként működő Horváthnak válaszolva írta: „Schopenhauer-törlésbe belenyugszom. De remélem, Asbóth munkája [nyilván Asbóth *Három nemzedék* című írása] azért valahol csak idéztetik; kár volna e keserű elődömet hallgatással mellőzni.” Horváth nyilván nem becsülte sokra Asbóthot, aki már az 1870-es–1880-as években bírálta az irodalmi népiesség irányzatát. Szekfű később

azt a két fontos gondolatot, amelyet a történész át is vett tőle: a közép-nemesség mint lehetséges hazai „tiers état” elgondolását, s azt a nézetet, hogy a közjogi harcok és elkülönülések akadályozták meg az igazi „tisza” politikai frontok kialakulását: konzervatívok és szocialisták egymással szemben álló táborát.

Ezek a tényezők nem jelentettek ellenerőt a '67-es alapokat védő, de a kapitalizmusnak teljesen szabad utat nyitó Tisza Kálmán 15 éves kormányzásával szemben – hangoztatta Szekfű. Az 1890-es évektől fellépő újkonzervatív irányzatok: az agráriusok és a politikai katolicizmus új helyzetet teremtettek, de sem szellemi, sem politikai téren nem tudtak annyira megerősödni, hogy az időközben (1905 után, a koalíció idején) leszerelt közjogi ellenzékét fölváltó, konzervatív, de a liberalizmus több elemét megőrző munkapárti kormányzat reform-tehetetlenségét, Tisza István „állagörző”, az arisztokrácia és a nagyburzsoázia szövetségét meg nem kérdőjelező politikáját megfordíthatták volna. Szekfű hatékonyabb erőt csak a keresztényszociális mozgalom – főleg vidéki – terjedésében látott.

Szekfű liberalizmuskritikája persze nem volt a polgári-kapitalista fejlődés egésze ellen irányuló bíráló. Ő is a magyar kapitalizmus „szerves” fejlődését hiányolta, mint oly sok magyar konzervatív. De tudatában volt annak, hogy a kapitalista út „előlről” kezdése (s ami emögött meghúzódott: a már kialakult polgári pozíciók újraelosztása) járhatatlan utat jelent. Ezért tett különbséget a zsidóság különböző – régi és új bevándorló – csoportjai között. Az agrárius eszméket Szekfű abból a célból hangoztatta, hogy egyfelől védje a szerinte még kiiktathatatlan nagybirtokos arisztokrácia pozícióit, másfelől erősítse a parasztság és az úri birtokosok „összetartozásának” tudatát, és a parasztság körében a keresztényszociális befolyás terjesztésének fontosságát hangsúlyozza. Híve maradt persze a lassú és óvatos asszimilációnak, de tudatában volt annak, hogy a nemzetiségi parasztság – mint általában a parasztság – rendkívül nehezen asszimilálható, s annak is, hogy a hazai nemzetiségeknek már jórészt kialakult a saját értelmisége, s az út a nemzetiségekhez rajtuk keresztül vezet – a magyar sovíniszták erőszakolt „magyarító” törekvései már a 19. század utolsó szakaszában elavult kísérletek voltak.

bevette Asbóth nevét. – Horváth egyébként az Adyról szóló szövegbe több kritikát javasolt Szekfűnek, Tisza Istvánról viszont pozitívabb képet. Ennek szellemében Szekfű némileg módosított a szövegén. (EKK, Horváth János-hagyaték. Szekfű – Horváth Jánosnak. 1920. november 8.)

Ezt a neokonzervatív polgáriasságot azonban Szekfű csak szinte rejtve fejtette ki. Jól mutatják ezt a könyv Széchenyiről szóló első fejezetei, Széchenyi normaadó szerepének ábrázolása. „Széchenyi elvei kétségtelenül konzervatív szelleműek – írta –, szembenáll a liberalizmus forradalmi teóriáival”, de nézetei „nem is egészen konzervatívok”. S közben Szekfű mindent elkövetett, hogy elhomályosítsa mindazt, ami Széchenyit a felvilágosodáshoz, a nyugati polgáriassághoz fűzte; nem hús-vér arisztokrata-polgáriás reformert mutatott meg benne, hanem egy romantikusvallásos erkölcsi megújulás példaadó hőségévé avatta őt. Amit viszont Széchenyi írásából kiválogatott és felidézett, az nem egyéb, mint éles bírálata a már bomló nemesség, és főleg a mellette kialakult dzsentroid kispolgári-középosztályi réteg egy része életfelfogásának és mentalitásának: a közértelmesség és a szorgalom hiánya, hiúság, közretség. „A nemesség paraszthoz vonzó szerelme – idézi – bizony nem óriási”; itt „mindenki vezér, úr akar lenni”. Szekfű elismerte, Széchenyi az észet, az ésszerűséget is kiemeli mint eszközt „az erkölcsi végcél, az Erény útjában”. De a konkrét reformlépések sora nála csak „fogás az erkölcsi cél szolgálatában”; magánjogireform-elgondolásai is csak eszközül szolgálnak az erkölcsi megújuláshoz; az ő rendszere „csak látszott gazdasági, politikai, magánjogi, kereskedelmi reformnak”. Még a legpolgáribb Széchenyi-passzusokat is – „Hunnia minden lakosának polgári létet adni”, „minden lakosnak a nemzet sorába iktatása” – az elvont Erény eszközévé alakítja.

Ady és Tisza István

Szekfű könyvét – érthetően – valami megrázóan újszerű témával akarta lezárni. Ezt a drámai véget próbálta ábrázolni műve utolsó fejezetében: eszerint a hanyatlásért és összeomlásért mindenki felelős és annak mindenki áldozata, s ez kihat a személyes sorsokra is. Szekfű nagy telitalálatnak gondolta, hogy két, egymással valóban harcban álló személyiségen, Ady Endrén és Tisza Istvánon mutatja be, hogy a hanyatlás még a legnagyobbaknál is elkerülhetetlenül torzító hatású. Ady és Tisza együttes kiemelésének, párhuzamba és szembeállításának – mint két végletes, de „nagy” és egyformán tragikus sorsú magyarnak a gondolata – nem Szekfű fejéből pattant ki, már előbb megtalálhatjuk azt Szabó Dezső és Lendvai István írásaiiban is.⁴³ Ami új Szekfűnél: ő a két egymás ellen küzdő figurát hanyatláselmélete példájává avatta. Adyról alkotott

⁴³ Például SZABÓ DEZSŐ: Gróf Tisza István. In: *Uő: Egyenes úton*. Táltos, Budapest, 1920. 212.

képen, a komoly konzervatívok által már leírtakhoz képest csak annyit az új, hogy az erkölcsi gyengeség, a dekadencia, a politikai műveletlenség stb. vádjai mellett jobban kiemeli Ady „faji ösztönét”, különösen a magyarságot védőn-átkozó, a hibákat és bűnöket bátor keserűséggel ki-mondó gondolatait. Hangsúlyosabban szól a magyar vezető osztályok és értelmiség felelősségéről, amiért „hazaárulóként” kitaszították a költőt, aki a közösségből kizárva „ment és eladá testét-lelkét az új Budapestnek”, szövetkezett a polgári radikálisokkal. S bár verseinek hatására a közönség közelebb került a magyarság nagy gondjaihoz – ismerte el Szekfű –, „pillanatnyilag” még most is veszedelmes nemzete számára; az igazi elismerését csak egy jövőbeni, már önmagára talált magyarságtól várhatja. Ez a kép, bár több új árnyalat van benne, éppúgy Ady állítólagos kétlelkűségén nyugszik, mint Horváth János 1910-ben írt, a költői művet avatottabb tollal bemutató tanulmánya.⁴⁴ S bár a jobboldali radikálisokat csak részben elégítette ki, jól beleillett, sőt alakítóan beleszólt abba az újkonzervatív eszmekörbe, amely hosszú időre megszabta az országot irányító politikai-kulturális elit hivatalos szemléletét.

Érdekesebb a Tisza István-portré, már azért is, mert egy akkor közvetlenül aktuális, a konzervatívok között zajló vitát is érintett: ki legyen az új restaurált rezsím múltbeli mintaképe? A háború előtti kiváltságos közéleti szereplők közül sokan – így például az Akadémia vezetői is – azt szerették volna, ha Tisza István személye kerül előtérbe.⁴⁵ De Tiszát „állagörző”, liberális elemeket is tartalmazó konzervativizmusa nem tette alkalmas hőssé a radikalizálódott ellenforradalmi közvéleményben. A liberális elemet Szekfű elsősorban Tiszának a parlamenti munkát túlbecsülő magatartásában látta. Az adott helyzetben a mintaképnek jobban megfelelt az akkori jelentől távolabb álló, már „kultikus” múlttal is rendelkező Széchenyi. Szekfű ezt a műveletet a maga módján kitűnően hajtotta végre: elsősorban az ő révén lett Széchenyi konkrét aktuális ideológiai alapvetésre is alkalmas figurává.

Ehhez persze Tisza Istvánt ügyesen és finom kézzel kellett megfosztani azoktól a tulajdonságoktól, amelyek bizonyos fokig pozitívabbak voltak munkásságában, mint az új „keresztény-nemzeti” rezsím elvárásai. Szekfű hosszan dicsérte Tisza Istvánt, kiemelte nagyszerű, a vártán keményen helytálló, erkölcsileg magasrendű egyéniségét, hogy azután rész-

⁴⁴ HORVÁTH János: *Ady s a legújabb magyar lyra*. Benkő Gyula kiadása, Budapest, 1910.

⁴⁵ Lásd erről TILKOVSKY Lóránt: *A Magyar Tudományos Akadémia az ellenforradalmi korszakban 1919–1945*. In: PACH Zsigmond Pál (szerk.): *Az MTA másfél évszázada*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 265–307. Vö. SZALAI Miklós: *Tisza-képünk viszontagságai*. *Múltunk*, 1995/3. 187–196.

letesebben adja elő gyengeségeit, egy hanyatló kor olyan politikusát mutatva meg benne, aki tevékenysége során már nem tudott igazán „korszzerű” lenni: csak a parlamentben, a parlamenti munkában és harcokban látta a társadalomirányítás alapvető intézményét és eszközét, s elhanyagolta a társadalom mélyebb szövetében működő erőkkal való foglalkozást. A köztudatban is úgy élt, írja Szekfű, hogy „az igazi magyar munka közjogi munka, parlamenti és politikai cselekvés, mely egyszerű parlamenti eszközökkel elvégezhető”. Így lehetett a legjobban kimutatni, hogy Tisza érzéketlen maradt a komolyabb reformok iránt. S éppen itt, a Szekfű által javasolt, nagyon halványan felvázolt „reformok” tárgyalásánál derül ki a legvilágosabban, hogy ő akkor – talán nem is tudatosan – bizonyos mértékig Tisza konzervativizmusának jobboldali bírálatát nyújtotta. Az elmaradt reformok Szekfűnél kimerülnek a nagy- és középbirtokosság erősebb – nyilván állami – támogatásában, paraszti hitbizományi birtokok alakításában, a „nemzeti értelmiség” erősítésében, mindaddig a szocialista baloldalhoz húzó – főleg tiszántúli – agrárszegénység keresztényszociális szervezésében. S egy olyan nemzetiségpolitika kialakításában, amely egyfelől szakít a sovinszták erőszakos (és hatástalan) „magyarító” törekvéseivel, másfelől állami segítséggel és társadalmi szervezkedéssel aktívan védi a kisebbségek között élő magyarok érdekeit, nagyarányú magyar telepítést, „az állam-eszmével szemben ellenséges tényezőknél: egyházak, bankok, az intelligencia egyéneinek... korlátozását” stb. hajtja végre. Ezek a visszavetített reformtervek részben a jobboldali radikalizmus híveit is kielégíthették.

Szekfű *Három nemzedékét* a konzervatív politikai elit zöme, a jobboldali értelmiség jó része pozitívan, sőt lelkesen fogadta (a könyv lemosota szerzőjéről a „hazaárulás” korábbi vádját). Azt a művet látta benne, amelynek mondanivalójával, a kényes kérdések komoly, színvonalas tárgyalásával, mértéktartó, ugyanakkor eléggé radikális hangjával azonosulni tud. Konzervatív tudóstársai közül többen „revelációként” fogadták Ady-képét. A könyvet Klebelsberg Kuno az új rezsim elsődrendű alaplívának tartotta.⁴⁶ Tíz év múlva Szerb Antal magyar irodalomtörténete modern fejezetében a történészek közül egyedül Szekfűt méltatta, kiemelve szkeptikus realizmusát, s szépitve a mű liberalizmuskritikáját: „A *Három nemzedék*, mellyel a száműzött tudós az elit élére került, a 19. századra vonatkozó illúziókat oszlatta szét, a magyar liberalizmus megértő és nem dicsőítő rajza által.”⁴⁷

⁴⁶ EKK Klebelsberg Kuno – Szekfűnek, 1921. július 23.

⁴⁷ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Révai, Budapest, 1935. 508–509.

Fajvédő oldalról lényegében nem érte kritika a művet. Sőt Zsilinszky Endre már fél évvel a *Három nemzedék* megjelenése előtt publikált, említett könyve, mely a zsidóságot, elsősorban a zsidó sajtót tette felelőssé a történekekért („A sajtóreformra és a destruktív sajtó könyörtelen letörésére szükség van, mint chininre a lázas betegnek” – írta), több vonatkozásban megelőzte Szekfű felfogását (azt nem tudjuk, hogy a történezs készülő könyvéről esetleg kapott-e információkat és ha igen, hogyan). Zsilinszky szerint a magyar faj is felelős a történekekért, „kis munkája terjedelméhez képest” ezért hosszasabban foglalkozik Széchenyi Istvánnal. Az ő bukásától számította a „magyar dekadencia” kezdetét, s őt tekintette a szellemi-erkölcsi megújulás igazi letéteményesének. Kiemelte Széchenyi egyetemes látókörét, azt, hogy távol állt tőle minden kisszerűség, a közjogiaság túlhangsúlyozása. A nemrég még harcosan függetlenségi Zsilinszky szerint Kossuthal az élen még egy utolsó erőfeszítést tettünk; az első nemzedékhez tartozók „értékeiket átviszik ugyan az abszolutizmus sötét és a kiegyezés derűsebb korszakába, de a közvetlen utánuk jövő generáció már csak az ő epigonjaikat teremti meg, az azután következő pedig a 20. század teljes magyar dekadenciáját”. Egyik fő megállapítása: „a német” a háború után többet veszített, „de mi lelkeleg törtünk össze”.

Akadémiai és szakkörökből viszont sok kritika érte Szekfűt. Mályusz Elemér csakhamar szembefordult Szekfű koncepciójával; nem fogadta el a *Három nemzedék* kis- és középnemességet bíráló társadalomrajzát; a reformkori föllendülést az 1790-es években megindult, később főleg külső erők miatt megrekedt – eléggé halovány – megyei reformmunkálatokra, mintegy azok folytatására vezette vissza. A széles nemesi rétegek magatartását, a megyei nemesség szerinte hosszabb előzményekre visszanyúló reformhajlandóságát – Szekfűvel szemben – igen pozitívan értékelte.⁴⁸

Több bírálatot fogalmaztak meg a régi tudós, és közéleti elit vezető tagjai is. Nem fogadták el a háború előtti rendszer bírálatát, a századelő évtizedeiben nem voltak hajlandók pusztán romlást és hanyatlást látni. Hornyánszky Gyula klasszika-filológus és társadalomfilozófus, aki egykor – Németh László 1934-es, *Ember és szerep* című munkája szavaival – maga is új nyugati eszmék „csempésze” volt, élesen bírálta Szekfűt a liberalizmus általános elmarasztalásáért. A liberalizmus – írta – „a politikai individualizmussal egyenlő, mint eszme örökéletű”, s így van ez ma is, amikor szinte elkerülhetetlenül erőteljesen nő az állami-központi hatalom. Ugyanakkor elismerte, hogy a liberális politika, korigáló erők nélkül, valóban levitézlett. De bírálta Szekfűt azért is, mert

⁴⁸ MÁLYUSZ Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1923–1924. 17–75.

Széchenyit romantikusnak állította be; az Ady–Tisza-párhuzamot groteszk elképzelésnek tartotta; helytelenítette, hogy Szekfű „a történetírő önkénytelenségével főleg a politikára, a közjogi csetepatéokra, a nemzetiségi kísérletezésekre szegezi szemeit, s nem veszi észre, hogy a »hanyatló« politika ellenére is gazdagság, jólét, kényelem, gyarapodó és terjeszkedő tudomány, művészet támadt Széchenyi »parlagán«”. A zsidókérdés tárgyalásával viszont teljesen egyetértett: a zsidóság a „vérünkől idegen radikalizmus” hordozója – vetette papírra.⁴⁹

Lényegében hasonló tartalmú, de még élesebb bírálattal fogadta a *Három nemzedék*t, Hornyánszkyval szinte egyszerre, az igényes régi konzervatív körökhöz tartozó Concha Győző. De ő is hozzátette, hogy a zsidókérdésben teljesen egyetért a történésszel; ezen a téren időben fel kellett volna ismerni a „veszélyt”.⁵⁰ Az Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert is többször fellépett – nevek említése nélkül is érezhetően Szekfűre és Horváth Jánosra gondolva – az újkonzervatívok álláspontja ellen: „ne akarjunk mindig éles választóvonalat húzni Trianon előtt és után között. Ezért ítélem el minden alkalommal, amikor csak tehetem, azt a történelmi defaitizmust, mely a rajtunk elkövetett igazságtalanságért saját múltunkat vádolva s ezáltal tulajdonképpen ellenségeinket igazolva kifogyhatatlan a múlt ócsárlásában” – írta.⁵¹

Elsősorban természetesen a meggyengült, de azért mindig jelenlévő liberálisok és radikálisok – itt a *Magyar Írás*, a *Nyugat*, később a *Századunk* körére vagy annak egy részére lehet utalni – és a szociáldemokraták kritizálták rendkívül élesen Szekfű művét. A *Nyugat* két recenzió is közölt a könyvről. Ignotus elfogadhatatlannak tartotta egész koncepcióját az ország állítólagos hanyatlásáról, éppen abban az időben, amikor az ország gyors ütemben fejlődött. Vad recenziót írt a *Nyugat*ban – mint ismeretes – Móricz Zsigmond is: Szekfű korábbi műveit a fejedelmeket „kipletykáló” „udvari történész” írásainak bélyegezte, Ady-képéről pedig éles hangon így írt: „Hát Ady olyan krisztusi, hogy a magyarság csak századok múlva fog hozzá érni?... Vagy úgy értem: hogy kék nektek Ady Endre. Vagyis jau vóna! Csak ne azt fújná, amit süvölt.”⁵²

Később Szekfű túllépett a *Három nemzedék* gondolatkörén anélkül, hogy bármikor nyíltan visszavonta volna fő megállapításait. Az 1920-as

⁴⁹ HORNYÁNSZKY Gyula: Szekfű olvasásakor. *Társadalomtudomány*, 1921. I. k. 477–486.

⁵⁰ CONCHA Győző: A konzervatív és a liberális elv. *Budapesti Szemle*, 1921. április–május.

⁵¹ BERZEVICZY Albert: Nemzeti szellem – nemzeti kultúra. Berzeviczy Albert válasza. Uo. 1928. 208. k. 418–431. – Lásd erről TILKOVSKY Lóránt: i. m. 276–277.

⁵² MÓRICZ Zsigmond: Három nemzedék. *Nyugat*, 1921/2. 148. – Az Ignotus-írás, mely meglepően rossz stílusban íródott, csak érintette Szekfű művét. (Idegen nyelvek. *Nyugat*, 1921/16. 1280–1281.)

évek első felében még lényegében e mű szellemében írta említett recenzióit. Történetpolitikai tanulmányai egy részében már elmozdult a *Három nemzedék* gondolkörétől; szinte új műfajt teremtett a „nemzetpolitikai” igények és a szakszerű történetírás ötvözetéből.⁵³ A húszas évek második felében, Hóman Bálinttal összefogva, hozzákezdett a *Magyar történet* nagyszabású munkájához. Az évtized végére két műve elkészült, és egy meg is jelent: kisebb munkája Bethlen Gáborról, amelyet a történészek Szekfű legkiegyensúlyozottabb műveként emlegetnek. Kéziratban befejezte a sokkal nagyobb és jelentősebb, a *Magyar történetnek* a 16. és részben a 17. századról szóló kötetét. A művet Horváth János, a történész-barát Szekfű talán legjobb és legszebb írásának tartotta. Azt a komplexitást, amelyet itt a politikatörténet mellett a társadalomrajz, a nemzetiségűtörténet, a korszak széles értelemben vett kultúrtörténete (agrárkultúra, technikai kultúra, szellemi kultúra) ábrázolásával elért, teljes joggal tekintette példamutatónak.⁵⁴ A történészek körében a dicsérő elismerés azonban távolról sem volt általános. A pozitivistá Domanovszky Sándor részletesebb politikatörténetet szeretett volna.⁵⁵ Mályusz Elemér túl habsburgianus műnek tartotta, hiányolta a 17. századi „magyar barokk” bemutatását, bírálta a kis- és középnemesség társadalmi szerepének és harcainak túl negatív beállítását.

Magyar Szemle. Kelet-európai konzervativizmus

Szekfű közben túllépett a korai húszas években vallott közéleti-politikai felfogásán is. Ez a változás akkor vált nyilvánvalóvá, amikor teljes szívvel Bethlen István mellé állt. Jól mutatja ezt a *Magyar Szemle* szerkesztése, amit 1927-től, Bethlen István miniszterelnök ösztönzésére vállalt el. A folyóirat a maga egészében a Bethlen-kormány emelkedettebb konzervativizmusát tükrözte.

Az alapállás, főleg az első években, a legtöbb esetben még a régies, „kelet-európai” konzervativizmusnak felelt meg. Ez az 1920-as években abban is megnyilvánult, hogy nem csak a nagybirtokos arisztokráciáról írt szinte mindig igen pozitív hangnemben. (Már-már kivételnek számított Weis István, aki *Az arisztokrácia* című cikkében élesen bíráló hangot ütött meg, s a nagybirtok vagyonának nivellálását jósolta.)⁵⁶

⁵³ Két írására utalok: a történelmi faj fogalmát bevezető tanulmányára és a borteremelő lelki alkatáról szóló, külön is megjelent munkájára, amelyben a radikális szellemtörténet módszerét próbálgatta.

⁵⁴ EKK Horváth János – Szekfűnek, 1928. július 20.

⁵⁵ Lásd erről Szekfű – Domanovszky Sándornak, 1931. április 25. Uo.

⁵⁶ *Magyar Szemle*, 1929. VI. k. 1–11.

De olvashattunk a folyóiratban az ország elmaradottságának egyéb „jó” oldalairól is, például a polgárság gyengeségéről: az egyik szerző szerint ez nem olyan nagy baj, hiszen a polgár nem tud nemzetileg asszimilálni, a nemesség, az arisztokrácia viszont igen. A cikk szerzője elfeledkezett arról, hogy az asszimiláció központjai elsősorban mindig a városok voltak, s legalábbis az újabb korban, amikor a kérdés egyáltalán fölmerült, a vidéki, falusi lakosság igen nehezen asszimilálhatóknak bizonyult.

A folyóirat 1927-ben még közölte Ravasz László református püspök élesen elítélő cikkét Adyról.⁵⁷ Harsányi Kálmán (1896–1929) *Ázsia felé* című írásában azt fejtegette, hogy meg kell nyitnunk „a régen elvesztett Ázsia ősforrásait”, „túl kell jutni a filológia korlátain”, fel kell tárni a „szumír múltat”, a modern tudomány fegyvereivel újrakutatni Turánt: „fúrja keresztül a magyar szemek pillantása azt az aranyporos ködöt, mely minden másalkotású szem számára áthatolhatatlan”.⁵⁸ Később ilyen írások már nem jelenhettek meg a Szekfű szerkesztette lapban.

A *Magyar Szemle* több fontos kérdéssel foglalkozott intenzíven. Az egyik a nemzetközi helyzet, az ország külpolitikájának elvei s az ezekről elválaszthatatlan téma, a magyar nemzetiségek sorsa volt. A szerzők az alig leplezett teljes revízió lehetőségeit kutatták. Lelkesen üdvözölték a magyar–olasz kapcsolatok megerősödését, dicsérték az olasz fasiszmust, de a politikai berendezését nem akarták követni.⁵⁹ A vezető elit nagy része elégedett volt a kialakított autokratikus parlamenti formával, némelyek (maga Szekfű is) legfeljebb az Othmar Spann-féle erős „rendi” állam gondolatához vonzódtak. Kitűnik ez Szekfű háború végi leveleiből, de egyik későbbi cikkéből is, amely „objektív” szerkesztői megjegyzést fűzött Frey Andrásnak az olaszok új fasiszta alkotmányát dicsérő cikkéhez. Ebben némileg előtűnt Szekfű régebbi szkepszise a parlamentek szerepéről. A fasiszta kísérlet lényege a középkori rendi testületek útján gyakorolt hatalom – írta. De a fasiszmus „először próbálja meg, a rendiséget az egész lakosságra kiterjesztve, azt bizonyos mértékben demokratizálni. A középkori rendiségnek e demokratikus formáját, mint tudjuk, a neves német nemzetgazdász, Othmar Spann propagálja több év óta különböző műveiben (így: *Der wahre Staat*).⁶⁰ Nálunk ha-

⁵⁷ RAVASZ László: Ady vallásossága. Vita Makkai Sándor könyvével. „Ő az új magyar pogányság magát tépő, véres körmű hívője”, bűnbánata meddő. *Magyar Szemle*, 1927. I. k. 3. sz. 221–223.

⁵⁸ Uo. 1. sz. 70–74.

⁵⁹ EREKY István: Fascizmus és parlamentarizmus. Uo. 1927. 2. sz. 136–149.

⁶⁰ Othmar SPANN: *Der wahre Staat*. Wien, 1922. – Felfogásának összefoglalása: *Gesellschaftsphilosophie*. München, 1928.

sonló képződmény boldogult Prohászka Ottokárnak is szeme előtt lebegett.”⁶¹ Egyértelműbben írt a faszizmushoz való magyar viszony kérdéséről A. Widmar diplomata az olasz sajtóban: a magyar közvélemény nagy fejlődésen ment át az olasz fasizmus megítélésében, de még sok az értetlenség. „A magyarok – még a vezető körök is – csupán nacionalizmusnak és diktatúrának tartják, s különleges államrendszerét nem értékelik.”⁶² Widmar itt Klebelsbergre is gondolhatott, aki lelkes olaszpárti volt, dicsérte Mussolinét, de csak nacionalizmusát hangoztatta.⁶³

A folyóirat várta a weimari demokrácia bukását, a legfontosabbnak tartott régi háborús partnerrel való kapcsolat felvételének lehetőségét. Balogh József, a *Magyar Szemle* titkára írta németországi úti jegyzeteiben: örömmel figyeli a németországi konzervatív szellem erősödését „a bizonytalan demokrácia”, a locarnói szellem felett.⁶⁴ A német szelemi élet konzervatív részével, főleg a nagyobb részt „katedratudománnyá” vált szellemtudománnyal azonban a kapcsolatok, legalább részben, fennmaradtak. A hivatalos kultúrpolitika – s ezt a folyóirat is tükrözte – a francia kulturális befolyást háttérbe szorította. Mindezzel összefért az angol viszonyok hagyományos – elvont – tisztelete.

A folyóirat a teljes területi revízióról nem mondott le, és soha sem fogalmazott meg egy mégiscsak realisabb álláspontot: a magyar birodalom igénye helyett az etnikai alapon nyugvó rendezést (ezt később Németh László fogalmazta meg „kismagyar” elméletében). De sokat foglalkozott a kisebbségek helyzetével, lehetőségeivel. Természetesen érthető, hogy a konzervatív vezető réteg s értelmiségének nagy része is csak a régi Nagy-Magyarország keretében tudott akkor gondolkodni. A probléma az volt, hogy az adott viszonyok között mennyire képes a nemzetközi realitásokat tekintetbe véve politizálni. Ebből a szempontból a *Magyar Szemle* felemás képet mutatott. Több felkészült nemzeti-ségi szakértője volt (például a korán meghalt Szász Zsombor vagy Jancsó Benedek). Az írások többsége, elsősorban nekik és Szekfünek köszönhetően, aránylag átgondolt nemzetiségpolitikát tükrözött. Jancsó, a realitásokat bizonyos fokig szem előtt tartva, rámutatott arra, hogy a magyar területi integritás elvesztése a számunkra kedvezőtlen világtörténelmi

⁶¹ A szerk. jegyzete Frey András Az új fasiszta alkotmányreform című cikkéhez. *Magyar Szemle*, 1928. II. k. 3. sz. 277.

⁶² A *Giornale d'Italia*-ban 1927. november 23-án megjelent cikket idézi EREKY István: Fasizmus és parlamentarizmus. Uo. 1927. I. k. 4. sz. 426.

⁶³ Lásd *Neonacionalizmus* című kötete több írását, különösen az *Új magyar típus* című cikkét. A könyv 1928-ban jelent meg; az említett cikk helye: 139–143.

⁶⁴ BALOGH József: Németországi úti jegyzetek. *Magyar Szemle*, 1927. I. k. október. 197–201.

változás következménye volt, s új változást csak egy hasonló nagy fordulat hozhat majd valamikor a jövőben. Addig várni kell, okos, meggondolt politikát kell követni, növelni a magyar értelmiség hiányos külpolitikai tájékozottságát, segíteni, különösen kultúrája megőrzésében, a kisebbségben élő magyarságot. A nyugat-európai közvélemény – írta – elutasítja a magyar integritást, „abban a meggyőződésben él, hogy az integer történeti magyar államot csak egy új világháborúval lehetne visszaállítani. Ezt a körülményt ismerve, a politikai okosság, sőt a hazafias belátás sem engedi meg, hogy a területi integritást kizárólagosan vezető gondolat gyanánt külpolitikai akcióink homlokterébe állítsuk.” Időszertlen hangoztatásával a magyar kisebbségeknek ártunk, „úgy tűnünk fel a háborútól rettegő európai közvélemény szemében – írta Jancsó –, mint békebontók”.⁶⁵ Szekfű, nyilván hasonló meggondolásból, „taktikai” okokból, egy ideig még a transzilvánizmus gondolatát is elfogadta,⁶⁶ s többször hangoztatta, hogy a teljes revízió követelése jelenleg nem aktuális. Klebelsberg ugyancsak a teljes integritás igényének elhalasztását javasolta. A folyóirat ugyanakkor kész volt közölni Ottlik László nagy vitát kiváltó *Új Hungária felé* című cikksorozatát.⁶⁷ Ottlik „nagyszabású” elgondolásában, a magyar vezető szerep igényét persze fönntartva, széles körű autonómiát javasolt a régi Magyarország nemzetiségeinek, s hogy az ajánlat számukra elfogadhatóbb legyen, az ország nevét Magyarországról „merészen” Hungáriára változtatta volna. Az irreális tartalmú – neopatriotizmusnak elkeresztelt – elgondolásnak voltak helyeslői, akik méltányolták a törekvést, hogy új módon kellene megközelíteni a nemzetiségi problémákat, s nem kell annyira félni az autonómiáktól.⁶⁸ De több volt a kritikusa. A fölbomló fajvédő pártot elhagyva, Zsilinszky Endre új lapjában, az *Előőr*sben kifejtette, hogy maga is belátta: át kell értékelni a régi nemzetiségpolitikát, de nem ilyen formában. Ez a neopatriotizmus „feltűnően hasonlít Jászi Oszkár Keleti Svájcához”, nem alkot „átfogó (magyar) abroncsot” az autonómiák köré.⁶⁹ A katolikus diákszövetség nevében Mihelics Vid kelt ki ellene.

⁶⁵ JANCÓS Benedek: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. Uo. 1927. I. k. 1. sz. 50–57.

⁶⁶ Szekfű ezt a gondolatot azonban nem túl gyakran hangoztatta. Ő az „önálló” Erdélyt mindig átmeneti alakulatnak tartotta.

⁶⁷ OTTLIK László: Új Hungária felé. *Magyar Szemle*, 1928. IV. k. szeptember–október.

⁶⁸ A *Budapesti Hírlap* is arról cikkezett, hogy nem kell félni az autonómiáktól. A *Nemzeti Újság*ban Kovrig Béla Ottlik „neopatriotizmusában”, noha átértékelte az egységes nemzetállam fogalmát, „bizonyos realitást” érzett. – Ottlik elgondolása egyébként meglepően széles körű visszhangot váltott ki.

⁶⁹ *Előőr*s, 1928. november 16.

Az utódállamok sajtója természetesen élesen elutasította, a német sajtó pedig hiányolta, hogy az elgondolásban nincs szó a hazai németiség autonómiájáról.

Agrárkérdés, generációs viták

A *Magyar Szemle* gyakran foglalkozott a mind akutabb agrárkérdéssel. Ez természetes volt: szinte mindenki, beleértve a szociáldemokráciát is, ezt tartotta az ország legnagyobb társadalmi és szociális problémájának a csenevész földreform után is, s ez állt az újabb, fiatalabb nemzedékek közéleti gondolkodásának középpontjában. Erre figyelmeztette a vezető köröket a bontakozó népi mozgalom is. A folyóirat persze gyorsan megjelölte a tárgyalás és a viták kereteit. Szekfű hosszú írásában (*A magyar nagybirtok történeti szerepéről*)⁷⁰ a világi nagybirtok múltbeli kiemelkedő szerepét hangsúlyozta, előbb a török elleni harcban, majd a 18. században, a gazdaság és a népesség helyreállításában (vagyis főleg a telepítésekben). A 19. században az arisztokráciának ilyen közszerepe már nem volt, Szekfű szerint ezért erősödött meg ellene a koncentrált támadás a nyugati liberalizmust hirdető, alulról pedig a hazai alsóbb néposztályok köréből. Széchenyi újra irányt szabott számukra: alkossanak példát mutató mintagazdaságokat, és legyenek aktívak a kulturális munkában. A földreform ellen – írta Szekfű – a jogos fő érv ma is az, hogy súlyosan csökkentené a termelést. De a múlt azt mutatja – folytatta némileg kritikusan –, hogy a nagybirtokos arisztokrácia akkor volt a legerősebb, amikor nemcsak gazdasági, hanem kulturális szerepet is vállalt, és erre kell törekednie ma is. Más, szélsőségesebb írások azt igyekeztek bizonyítani, hogy a parasztság sorsa csak akkor fordulhat jóra, ha a középosztály helyzete megjavul, s visszaszorul „a mindenáron való merkantil és liberális álkultúra”.

Az agrárkérdés szociális oldalát azonban nem lehetett megkerülni. Az ország értelmiségi fiatalsága, a szocialisták, a bontakozó népi mozgalom és a szélsőjobboldal egy része is a szegényparasztság sokkal aktívabb segítése mellett állt ki. Ekkor, 1927 őszén robbant be a köztudatba Oláh György (1902–1973), a szélsőjobboldalhoz közel álló publicista írása (*A hárommillió koldus*), amely indokoltan rendkívül sötét képet festett a magyar faluról. A nagy feltűnést keltő írásra a *Magyar Szemle*-nek is reagálnia kellett. A folyóirat elismerte a falusi szegénység nehéz

⁷⁰ *Magyar Szemle*, 1928. II. k. 4. sz. 305–314.

helyzetét, de több cikkben elhatárolta magát Oláh radikalizmusától. Volt írás, amely Oláh ellenében megvédte a módos, általában a birtokos parasztságot, tagadta önző, rideg magatartását a nincstelennel szemben. Ugyancsak a vitába való nyomatékos beleszólásnak tekinthető Szekfű (enyhén kritikus) az arisztokrata nagybirtok védelmét szolgáló cikke mellett a folyóirat „faluszámához” írt hosszabb szerkesztői megjegyzés, amely újra szembe fordult a radikális véleményekkel. Oláh György megállapításait „kissé olcsó általánosításnak”, kiutat nem mutató „földmunkásromantikának” nevezte.

A vitával szorosan összekapcsolódott a generációs kérdés, a radikalizmustól féltett ifjúsághoz való viszony problémája és vitája. A radikális jobboldalt akkor a folyóiratnál főleg Antal István képviselte, aki több cikkben állt ki az „ifjúság” védelmében. Az olasz fasizmus a példa arra, hogy a fiatalok mire képesek – hangoztatta. Sőt 1919-ben az ellenforradalom nálunk is „kizárólag az ő művük volt”, de utána a fiatalok a vezetést átadták az „öregeknek”, akik viszont nem ilyen megértők velük szemben.⁷¹ Antal véleményével, amelyet Zsilinszky is osztott, elsősorban megint Szekfű szállt vitába. Már ekkor kialakult az a később meggyökeresedett véleménye, hogy a magyar fiatal és a legfiatalabb értelmiség nem tekinthető egységesnek; a századforduló körül születettek – persze önhibájukon kívül – zömükben, úgymond, rossz nemzedéket alkotnak. A háború megcsalattottjai ők, nem művelődhetek rendesen, nemzetközi látóköriük szűk, az erő kultuszát vallják, a lelkiek nem érdeklik őket. Irracionalizmusra hajlanak, igazán tehetséges embereik sincsenek; harcos antiliberalisnak vallják magukat, de gyakran a forradalommal kacérkodnak, sokszor szélsőnationalisták, de a nemzeti múlttól alig van reális tudatuk. Szekfű hangsúlyozta, ő a még fiatalabb generációban bízik, amely csak most kezd felnőni – kiegyensúlyozottabbnak, művelődésre hajlamosabbnak, a vallásosságot jobban tisztelő generációnak tűnik. Szekfű megállapításaiban volt igazság, amelyet a Bartha Miklós Társaságban éppen vitatott „turáni-szláv parasztállam” koncepciója is tükrözött. Szekfű hosszabb cikkben bírálta élesen e felfogás szinte minden elemét: jó, hogy az ifjúság közeledik a falu népéhez, írta, de ehhez nincs köze a minden tudományosságot nélkülöző turáni faj, a „turáni őstípus” emlegetésének. A szláv parasztság fogalma viszont túlságosan az orosz parasztság gondolatát ébreszti. Nem lehet elfeledni, emelte ki, hogy a keleti parasztsághoz képest a magyar magasabb kulturális fokon áll, csak a 16–17. században maradt el Európától. Magyarország

⁷¹ ANTAL István: A múlt és a jelen politikai felfogásáról. Uo. 1927. I. k. 4. sz. 409–413.

különben nemcsak parasztállam; a magyarságnak Közép- és Nyugat-Európát kell követnie, polgárosodni, városiasodni, elfordulni minden paraszttromantikától.⁷²

Szekfű generációfelfogásában persze sok túlzás volt. Nem sokkal később az alakuló népi mozgalom vezetői, elsősorban Németh László (akit Szekfű maga is csakhamar a fiatalabb korosztály egyik jelentős képviselőjének jelölt meg) nem alaptalanul vádolták azzal, hogy ő a rendszerbe belesimulni akaró „status quo fiatalság” támogatója. Szekfű a falusi szegénység leküzdésére is a lassú, „szerves”, tudományosan megalapozott munkát ajánlotta a fiataloknak. Tapasztalta azonban, hogy a különböző irányzatokhoz vonzódo ifjúság merészebb társadalmi célokat akar kitűzni maga elé. Asztalos Miklós ifjúságpolitikus révén már tudomása volt az addig nem ismert felvidéki Sarlósok alakuló mozgalmáról, a Bartha Miklós Társaság mind radikálisabb hangú vitáiról, az első mozgósító röpiratok, például az *Ifjú szívekben élek* megjelenéséről.⁷³ Szekfű bírálta a folytonos ankétozást, a vitaülésezéseket, s a fiatalokat afelé igyekezett terelni, hogy inkább a cserkészethez hasonló, a nép életét megismerni akaró táborozásokat, a konzervatív agrársettlemment-mozgalom keretében végzendő szociális munkát válasszák. Akkor ezeknek a mozgalmaknak a Budai György és Joó Tibor vezette szegedi egyetemisták Bethlen Gábor Köre volt Szekfűék számára az elfogadható példa.

De a Bethlen-korszak e legjobb éveiben, a magyar középosztály megerősítése mellett, Szekfű nem zárta ki az asszimilált csoportokat, s elfogadta, hogy az „alulról”, a népből jötteknek – módjával, a „felhígulás veszélyét” elkerülve – helyük van a középosztályban. Nem sokkal az 1920–1930-as forduló után, a középosztályról polemizálva, kimondta: az „úr” szót töröljük szótárunkból és a „polgárral” helyettesítsük.

A Magyar Szemle a kultúráról. Kevés irodalom, több képzőművészet

A folyóirat kulturális anyaga nem volt jelentős, nem tükrözött átgondolt kultúrpolitikai koncepciót. Mégis érdemes foglalkozni vele – már csak választott témánk okán is. Néhány cikke a tudománypolitikával

⁷² SZEKFŰ Gyula: A turáni-szláv parasztállam. Uo. 1929. V. k. 1. sz. 30–37.

⁷³ ASZTALOS Miklós: Az ifjúság és a falu népe. Uo. 1929. VI. k. 2. sz. 168–173. Az írásból kiderül, hogy az *Ifjú szívekben élek* bevezetőjét Szabó Dezső írta, s hogy 1928–1929-ben már mily sok ankét, egyéb röpirat foglalkozott az ifjúság új orientációjával, a parasztság, a népi mozgalom kérdéseivel.

foglalkozott, de nem ment túl a gazdaságilag súlyos helyzet okozta nehézségek jelzésénél. Erről cikkezett még Korányi Sándor igényes című cikke is – de ő legalább megvédte Klebelsberget azokkal az ellenzékiekkel szemben, akik túlméretezettnek tartották tudománypolitikai programját, s azt hangsúlyozta, hogy „minden fejlesztést támogatni kell”.⁷⁴ Kirívó, bár érthető jelenség, hogy a kortárs irodalommal a húszas évek három évfolyama keveset foglalkozott. S ha foglalkozott, akkor túlnyomóan a konzervatívokkal, akik, néhány kivételtől eltekintve, az irodalomnak legfeljebb a másodvonalához tartoztak. Az egyébként tiszteletet érdemlő, de nem jelentős Harsányi Kálmánról három szerző is írt (Farkas Gyula, Halász Gábor, Várkonyi Nándor). Várkonyi hosszabb írásában találó gondolatokat fejtett ki az új korszak átszellemültebb lírájáról, de Áprily Lajoson kívül főleg a nem jelentős katolikus költőket emelte ki; csak írása végén említett meg három (pontosabban két) valóban fontos nevet: Illyést, Szabó Lőrincet (és Marczonny Tibort).⁷⁵ Érdekesebb volt Farkas Zoltán cikke az irodalomból lepárolt kétféle nemzeti érzésről: az egyik a régi naivan hazafias, a másik az újabb, a pesszimista, tragikus öntudatú nemzeti érzés.⁷⁶ Halász Gábor igényes írásban foglalkozott a magyar regény régi és új kérdéseivel.⁷⁷ Ez, a szinte egy időben írt másikkal, a még fontosabbnak tűnő, *A mai regényről* című tanulmányával együtt, amely a *Napkeletben* jelent meg, a korszak úttörőnek tekinthető (bár vitákra is ösztönző) műve volt.

Többet foglalkozott a folyóirat a külföldi – nem igazán modern – irodalommal. Lelkes recenzió jelent meg Thomas Hardyról.⁷⁸ Szerb Antal több írást is megjelentetett: az angol konzervatív Chestertonról, H. G. Wellsről, akit mint a haladásban még hívő író fanyarul jellemzett, és valahogyan összekapcsolt a forradalmársággal, talán azért, hogy kimondhassa *bon mot*-ját: „ma nincs unalmasabb, mint egy forradalmár”. A *H. G. Wells világa* című recenziója elején egyébként érdekes gondolatokat vetett fel ő is a mai regényről: a regényíró egyre több szellemi-filozófiai elmélkedést foglal műveibe. Példának Thomas Mann – magyarra már lefordított – *Varázshegyét* hozta, ironikusan hozzátéve: talán ezért válik egy kicsit unalmassá még ez a nagy mű is.⁷⁹ Szerb Antal ta-

⁷⁴ BÁRÓ KORÁNYI Sándor: Jó úton halad tudománypolitikánk? *Magyar Szemle*, 1928. III. k. 4. sz. 300–311.

⁷⁵ VÁRKONYI Nándor: Mai líránk. Uo. 1929. VI. k. 1. sz. 108–112.

⁷⁶ FARKAS Zoltán: Kétféle nemzeti érzés. Uo. 11–20.

⁷⁷ HALÁSZ Gábor: A magyar regény problémája. Beszámoló a legújabb regényekről. Uo. 5. k. 3. sz. 283–288.

⁷⁸ KÁLLAY Miklós: Thomas Hardy. Uo. 1928. II. k. 2. sz. 174–178.

⁷⁹ Uo. II. k. 3. sz. 295–300.

láló jellemzést adott az amerikai regényirodalomról is, a tőle érezhetően távol álló naturalista-realista művekről, érthetően Sinclair Lewist emelve ki közülük. Eckhardt Sándor egy-két írása is figyelemre érdemes – a komoly kutató a szerényebb témákba is beépítette egész világnézetét. Eckhardt Reymont *Parasztok* című, egyébként még az első világháború előtt megjelent könyvét Móricz Zsigmond írásaival vetette össze, s az összevetésben a rövidebbet persze Móricz húzta: mindketten Zola hatása alatt álltak, de Móricz túl naturalista maradt, Reymont viszont „csodálatos szintézist” hozott létre. Parasztjai elsősorban vallásosak, s csak azután öntudatos hazafiak.⁸⁰ Eckhardt egy másik cikke szélesebb körű vitát is kiváltott: a francia irodalomtanítást hasonlította össze a magyarral, s kimutatta, hogy a francia tanítás minőségileg mennyivel jobb: ott kevesebb magolást követelnek, de egy-egy klasszikus sorról a tanárok a diákokkal gyakran az egész órát átvitatkozzák. A cikkhez a nyugatos Schöpflin Aladár is hozzászólt. Dicsérte Eckhardt írását, s hozzátette: a magyar tanítás azért is kevésbé hatásos, mert a fiatalok a legnehezebb szövegeket tanulják a legkorábban; egyébként baj, hogy az emberek nálunk az irodalommal akkor találkoznak, amikor az olvasmányokat még meg sem értik – részben ezért nincs igazi olvasóközönségünk.⁸¹

A legtöbb írás a képzőművészettel foglalkozott. Ebben is érződik, hogy a modern magyar irodalom akkor milyen távol állt a hivatalos köröktől, s a képzőművészet bizonyos értelemben az irodalom „pótlékaként” is szerepelt. Nem mintha szükségtelen lett volna, hogy intenzíven foglalkozzanak a korábban elhanyagolt magyar képzőművészeti kultúra kérdésével. A *Magyar Szemle* számára a normát nyilván a Szekfű által erősen támogatott Gerevich Tibor szabta meg. Ebből származott néhány pozitívum is: több szerző hangoztatta és bírálta a hazai képzőművészeti kultúra elmaradottságát (a legaktívabb Glatz Károly, Farkas Zoltán, az építészettel foglalkozó Padányi Gulyás Jenő⁸² és részben maga Gerevich volt). A megszólaló szerzők szinte mindegyike tudta, hogy a régi, teljesen elavult „hivatalos” művészettel szemben támogatni kell a valamelyest modernebb irányzatokat. Ezzel összefüggésben azt is hangoztatták, hogy magyar jellegű művészetet nem lehet „mesterségesen” teremteni (Glatz Károly, Farkas Zoltán, Padányi Gulyás). Valamilyen közéleti

⁸⁰ ECKHARDT Sándor: A paraszt regénye. Uo. 1928. III. k. 3. sz. 258–262

⁸¹ A cikkeket lásd ECKHARDT Sándor: A magyar nyelv válsága. Uo. II. k. 4. sz. 373–375.; SCHÖPFLIN Aladár: Irodalom és iskola. Uo. III. k. 2. sz. 170–172.

⁸² GLATZ Károly: Dürer. Uo. 1928. II. k. 4. sz. 364–370.; A képzőművészet iránti érzék nevelése az iskolában. Uo. 1928. III. k. 3. sz. 265–269.; FARKAS Zoltán: Mai festészetünk és közönsége. Uo. 1929. VI. k. 1. sz. 11–21.

kerestek, amely határozottan elveti az avantgárd kísérleteket. Gerevich tragikus mélypontnak tekintette az 1920-as évek elejét, amikor előtérbe léptek a romboló párizsi „izmusok”.⁸³ Mások kissé rugalmasabbak voltak. Glatz például, aki némileg dicsérte a kubizmust, megértően közeledett az expresszionizmushoz (igaz, hogy „torzult gótikának” nevezte), ugyanakkor bírálta, hogy ezek a szélsőséges irányzatok mindig világnézeteiket akarnak kifejezni. A folyóirat adekvát véleményét Farkas Zoltán mondta ki: a művészek között három fő irányzat figyelhető meg. Az egyik a forradalmi avantgárd. A másik a maradi irány, de ebbe ma már a nacionalista eszmét nem lehet elfogadhatóan beépíteni. Végül van egy támogatható, amely a kettő között helyezkedik el.⁸⁴ Ezt találta meg Gerevich az olasz művészetben.⁸⁵ Az olasz nép „egészséges ösztöne” a futurizmust nem hagyta vezető irányzattá válni. Ehelyett a neoklasszikus lombard és római művészek és velük együtt a „szintetikus realisták” (a 19. század elfeledett, s most újra felfedezett vidéki naturalistái) alkották meg az új stílust, amelynek célja a világos, tiszta, plasztikus formálás. Képviselői ugyanakkor „nem nyers realisták”. Ennek hazai megfelelőjét kereste Gerevich a magyar művészet-történetben, ahogy ez 1924-ben megjelent könyvéből is kiderül.⁸⁶

Aranytól Adyig

A harmadik „alpmű” Horváth János *Aranytól Adyig* című könyvecskéje volt, illetve lett volna, ha be tudta volna tölteni egy irodalmi *Három nemzedék* feladatát.⁸⁷ De ezt nem végezhette el. Az eleven irodalom szelleme nem tűrte meg egy olyan hanyatláselmélet hatásos megkonstruálását, amely elérhette volna azokat, akik az eleven irodalmat létrehozták: a költőket, írókat és az olvasókat. Horváth János (1878–1961) még akkor is az irodalmat elsősorban a nemzeti eszme kifejezőjének, a nemzettudat legfontosabb fönntartójának tartotta, s vezérszavai részben közel álltak Szekfű nézeteihez. Ő is a túl gyors vagy túl korai irodalmi modernizációt, az új irodalom szervesen átvetett, ráadásul vitatható erkölcsiségét bírálta. Az irodalomkritika és részben a közönség hibájául

⁸³ GEREVICH Tibor: A modern olasz művészet. Uo. 1929. VI. k. 3. sz. 236–243.; PADÁNYI GULYÁS Jenő: A magyar építőművészet útja. Uo. 1928. II. k. 3. sz. 237–244.

⁸⁴ FARKAS Zoltán: i. m.

⁸⁵ GEREVICH Tibor: i. m.

⁸⁶ GEREVICH Tibor: *A régi magyar művészet európai helye*. Budapest, 1924. (Olasz nyelven: 1930.)

⁸⁷ A könyvecske 1921-ben jelent meg. A könyvből idézett gondolatokat itt sem jegyzetelem külön.

rótta fel, hogy a mélyebben magyar Arany János helyett a zseniális, de rosszul interpretált, (liberális-radikális célokra is felhasználható), könnyen érthető és külsőségeiben könnyen utánozható Petőfi kultuszát teremtette meg; így következhetett be a magyar népies klasszicizmus fénykora és főleg Arany halála után az irodalmi epigonizmus korszaka. Gyulai Pál hosszú ideig keményen állta a sarat a magyar klasszicizmus védelmében – írta Horváth –, de arra már alkalmatlan volt, hogy új irányt szabjon az irodalmi ízlésnek. Péterfy Jenő, akinek Gyulai utódának kellett volna lennie, korán meghalt, s meggyengültek azok az erők, amelyek Aranyt „szervesen” folytatva, fokozatosan modernizálták volna, magyar alapokra építve, az irodalmat. Az öreg Gyulai – Horváth szerint – maga is „gyanús” társaságokba keveredett (valóban: Hatvany Lajos is járt hozzá, dicsérte Ignotus írásait, részben Adyt is elfogadta).

Ilyen körülmények között az újat és a még újabbat nem rostálta meg a kritika. A *Nyugat* – amelynek magyar tehetségei, a konzervatív tábor közömbössége és tehetetlensége következtében, elfogadták az asszimilálódni akaró, de komoly tehetségeket nem teremtő, s az irodalmi nyelvet is csak tanuló zsidó értelmiség vezetését – szinte ellenállás nélkül vehette át az irányítást. Mindez nem tudatos tervszerűséggel történt; a zsidó értelmiség csak ösztönösen kihasználta a lehetőségeket. A konzervatív tábor legfeljebb szitokszavakat kiáltott a nyugatos modernistákra, különben nem volt „se ostrom, se barátkozás”. Horváth János persze már nem akarta visszahozni a népnemzeti irányzatot, s többé-kevésbé annak is tudatában volt, hogy a konzervatív szellemiségű irodalom, legalábbis nálunk, túl nagy teljesítményekre már – vagy még – nem képes. A jövőre vonatkozóan csak azt a következtetést tudta levonni, hogy meg kell teremteni az igényes, színvonalas konzervatív irodalomkritikát, s a konzervatívoknak is támogatniuk kell a modernek táborához tartozó, de a nemzeti gondolat jelentőségét átérző komoly tehetségeket. A látélet nem volt pontos, legfőljebb csak annyiban, amennyiben rámutatott a háború előtti konzervatív kritika elavultságára. S nem volt reális az elképzelt jövő sem. A magyar irodalom továbbra is „nyugatos” irányban haladt, s ennek voltaképp Horváth is tudatában volt. Az 1920-as évek első felében még igen aktívan részt vett a kormányzatot támogató irodalompolitikai küzdelmekben. Nagy aktivitással működött közre a Klebelsberg által kezdeményezett, az állam és nagytőkés szponzorok pénzén kiadott új, kifejezetten a *Nyugat* ellensúlyozására tervezett irodalmi folyóirat, a *Napkelet* megteremtésében. A főszerkesztő Tormay Cécile lett, de szemlerovatát, amely a folyóirat legjobb része volt, közvetlenül Horváth irányította.

Ez a konzervatív fórum csak néhány jelentősebb írói tehetséget – Áprily Lajost, később rövid ideig Dzsida Jenőt – s néhány katolikus költőt tudott maga köré tömöríteni. Horváth írta 1922 nyarán Szekfűnek: „Klebsberg-féle folyóirat újévre megjelenik... munkatársakat a *Nyugatból* is fogunk elcsípni. Pénz van két évre való; jó, legjobb honorárium...”⁸⁸ De a *Napkelet* néhány száma után már így írt: „Élénkségre nézve igazad van. De kérdem, hol vegyem az élénkebb író? E tekintetben igen szarul állunk... Kosztolányinak írtunk; válaszolt, ígér, nem küld. Tóth Árpád: szintén. Schöpflin: én rég akarom, Cécile kér, hogy »még ne«... Babits: mindnyájan akarjuk, és állítólag nemsokára jön is...”⁸⁹ De Babits se jött – csak a felesége, Török Sophie. A folyóiratot Szabó Dezső mint hivatalos úri-arisztokrata orgánumot bírálta vitriolos szavakkal. Csakhamar Horváth is úgy látta, hogy a lap az állami intézmények szinte kötelezett megrendelőin kívül csak a konzervatív „úriasszonyokhoz” jut el.⁹⁰

A *Napkelet* nem vált komoly irodalmi központtá, de Horváth János közvetlen gondozásában igényes tudományos és kritikai rovatot tudott teremteni. A kritikák, főleg eleinte, gyakran méltatlan hangú recenziók voltak (például Szekfű írása Károlyi Mihály első emlékiratáról vagy arról, hogy a magyarországi zsidó írók többnyire még a német-zsidó íróknál is gyökértelenebbek és balkánibbak), de a szerkesztők értékes publikációkat közöltek főleg a régi magyar irodalomról vagy például Riedl Frigyes hagyatékából.⁹¹ A folyóirat az olvasóknak – és a szélesebb tudományos közvéleménynek – elsőként adott hírt az *Ó-magyar Mária-síralom* fölfedezéséről. Komolyabb változás a húszas évek vége felé következett be a folyóiratnál, amikor az akkori „huszonéves”, konzervatív-ként induló tehetséges irodalmárok – Halász Gábor, Németh László, Szerb Antal – átmenetileg ide tömörültek. Bizonyára Babits írásainak példáját követve, részben innen indult el a később sokfelé elágazó esszéista nemzedék munkássága.

Horváth, irodalompolitikai tevékenysége mellett, egyáltalán nem adta fel a tudományos munkát. Bizonyítják ezt rendkívül jelentős művei. Itt csak megemlíteni tudjuk ezeket a ma is klasszikusnak tekinthető alkotásokat: a kevésbé sikerült nagy Petőfi-életrajz⁹² után, azzal szinte egy idő-

⁸⁸ EKK Horváth János – Szekfűnek, 1922. július 9.

⁸⁹ Uo. Horváth János – Szekfűnek, 1923. február 10.

⁹⁰ Uo. Horváth János – Szekfűnek, 1923. április.

⁹¹ A Riedl-hagyaték egy nem publikált, részben a háború alatt, részben közvetlenül utána íródott kéziratot tartalmazott a magyar problémákról, amely tükrözte Riedl kiábrándulását a magyar politikai és közéleti viszonyokból, részben a parlamentarizmusból is. Horváth és Szekfű örömmel publikálták a kéziratot.

⁹² HORVÁTH János: *Petőfi*. Pallas, Budapest, 1922.

ben született tanulmányát a magyar költői nyelvről,⁹³ terjedelmes kézirátát a magyar irodalom fejlődéstörténetéről,⁹⁴ majd az irodalmi népiesség kezdeteiről.⁹⁵ Nem világos, hogy az irodalom fejlődéstörténetéről szóló munkáját Horváth miért nem publikálta. Véleményem szerint azért nem, mert az 1920-as években nem hitt abban, hogy a tőle jórészt távol álló hazai kortárs irodalmi élet be tudná fogadni az irodalom alapvető nemzeti hivatásáról, a magyar klasszicizmusról vallott eszményeit.

Az 1920-as évek első felében a visszavonuló régi „ellenkultúra” hívei – ha szűkebb területen is – még komoly utóvédharcokat folytattak, s a szellemi élet minden területén jelen maradtak. Rövid ideig fennálló folyóirataik, különösen a Czako Ambró vallástörténész és teológus által szerkesztett *Független Szemle* (1921–1923), a Raith Tivadar vezette *Magyar Írás*, amely még a húszas évek végén is megjelent, színvonalas küzdelmet vívott az új rezsim ideológusaival és támogatta az avantgárd szerzőket is. A *Független Szemle* például Horváth János *Aranytól Adyig* című könyvének megállapításait is bírálta: az új magyar irodalom – írta – nyilván előtte jár a hivatalos „közízlésnek”, de ez így helyes; ezeket a sokat bántott írókat különben mély kapcsolat fűzi a régi magyar irodalomhoz.⁹⁶ 1919 után először Czako folyóirata adott helyet Jászi Oszkár – igaz, álnéven írt – cikkeinek is.

A főszerepet azonban továbbra is a *Nyugat* játszotta. Némi megingás után, a húszas évek első felében az Osváth és Babits szerkesztette folyóirat – több mai irodalmár véleményével szemben – nem szürkült el, ahogy nem szürkült el maga az irodalom sem. Mutatja ezt például az évtized nagy regényirodalma, gyenge, de mégis létező avantgárd irányzata, két új nagy költő jelentkezése (József Attila, Szabó Lőrinc). A *Nyugat*nak éppen ezt az igényes irodalmi utóvédharcos szerepét érdemes kiemelni. A folyóirat irodalmi anyaga nem romlott, sőt a komoly írók még inkább mögé tömörültek. Kosztolányi például, aki nem sokkal előbb egy másik (jobboldali) orgánumban a hírhedtté vált *Pardon*-rovat egyes glosszáit írta, ezt mintegy ellensúlyozandó, sohasem közölt a *Nyugat*ban annyi verset és prózát, mint ezekben az első években. A folyóirat költői, írói és kritikusai a közvetlenül 1919 nyara utáni zavarodottságon és megfélemlítettségen túllépve keményen bírálták, a *Három nemzedéken* túl,

⁹³ HORVÁTH János: *Magyar ritmus, jövevény versidom*. Budapest, 1922.

⁹⁴ *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Akadémiai Kiadó–Zrínyi Kiadó, Budapest, 1975/6.

⁹⁵ *A magyar irodalmi népiesség Faludítól Petőfigig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1927.

⁹⁶ Más bíráló Horváth könyvét azért kritizálta, mert a szerző nem hangsúlyozza, hogy a „hivatalos kritika liberalizmusa” a konzervatívokat nem hagyta érvényesülni.

Szekfű és persze Szabó Dezső újabb írásait, Szabó jó novelláit viszont dicsérték. Kipellengéreztek a szélsőséges fórumok, így *A Nap* című „keresztényszociális” újság elképesztően szélsőséges cikkeit (olykor neves tudósok és irodalmárok is publikáltak a lapban), a *Cél*, a *Szózat* című fajvédő folyóiratokat, az *Új Nemzedék* némileg színvonalasabb ellenforradalmiságát. Elég itt a korán meghalt Király György, Schöpflin vagy a kellően máig sem becsült Szász Zoltán színvonalas kritikusi munkásságára utalni.⁹⁷ Elszürkület, pontosabban bizonyos fokú óvatos alkalmazkodást az új körülményekhez inkább az 1920-as évek második felében figyelhetünk meg a *Nyugat*ban. De a visszaesést mégis jelezték a folyóirat lecsökkent példányszámai, romló anyagi körülményei. Volt időszak, amikor a lap alig 500 példányban jelent meg. A nagytőkések zöme (főleg a Kornfeld és a Weiss dinasztiák),⁹⁸ akik a konzervatív, jobboldali sajtótermékeket jelentős összegekkel támogatták, szinte teljesen elzárkóztak a *Nyugat* segítségétől. A nagytőkések másik csoportja, így a Hatvány, részben a Kohner család viszont nemcsak műgyűjtő volt, hanem komoly szponzora – ha nem is a *Nyugat*nak – az ellenzéki kultúrának.

⁹⁷ Példa erre Király György *A pesti irodalom* című írása (*Független Szemle*, 1921/1.). Szerinte a fajvédő *Gondolat* című lapban egy „bugaci Spengler” egyszerűen lezsídítja Budapestet, „a gépcivilizáció kormát és füstjét”. Az irodalom lezsídítása teljesen, aljasul hamis – írta –, a *Nyugat* irodalmi generációja sokkal magyarabb, mint a megelőző: Rákosi, Herczeg, Gárdonyi, Endrődi, Ábrányi, Tömörkény mind német eredetűek, „inkább azt lehetne mondani, hogy irodalmunk a 90-es években elsvábosodott”. A *Cél* című lap szerint – folytatta – „a modern magyar irodalom teljesen ment a külföldi hatástól és itthoni, igazi zsidó termék”, a fölényes gúny, a frivol erotikára való hajlam, a tekintély iránti tiszteletlenség a jellemzője. „De ugyanez jellemzi a telivér párizsit, sőt magát a gall szellemet. Taine ilyenek rajzolja a milánóit, Stendhal a rómaiakat, Aristophanes Athénja is ilyen volt. Ilyen módon le lehetne zsidózni minden erotikus író Boccacciótól kezdve Maupassantig...” – írta Király.

⁹⁸ Gogolák Lajos írja visszaemlékezéseiben, hogy a társaságban egy gróf így szólította meg a Weiss család képviselőjét: dinasztiám üdvözlí a Csepel dinasztiát.